

HİCRÎ ÜÇÜNCÜ ASTRDA İSLÂMÎ İLİMLER

ISLAMIC SCIENCES IN THE THIRD
CENTURY HIJRI

EDITORS

PROF. DR. HİDAYET AYDAR
DOÇ. DR. ZİYAD RAVAŞDEH
ARAŞ. GÖR. NECMETTİN SALİH EKİZ
HATİCE ECE ERÇİN
MAHMUT SAYILGAN
ABDO MOHSEN MOHAMMED GABER

ISBN - 978-625-367-201-0

HİCRÎ ÜÇÜNCÜ ASIRDA İSLÂMÎ İLİMLER

ISLAMIC SCIENCES IN THE THIRD
CENTURY HIJRI

EDITORS

Prof. Dr. Hidayet AYDAR

Doç. Dr. Ziyad Ravaşdeh

Araş. Gör. Necmettin Salih Ekiz

Hatice Ece Erçin

Mahmut Sayılğan

Abdo Mohsen Mohammed Gaber

All rights of this book belong to

IKSAD Publishing House Authors are responsible both ethically and juridically

IKSAD Publications - 2023©

Issued: 00.00.2023

ISBN - 978-625-367-201-0

HİCRİ ÜÇÜNCÜ ASRA PANORAMİK BAKIŞ

(منظر بانورامي للقرن الثالث الهجري)

Hidayet AYDAR

Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı
Professor, Istanbul University Faculty of Theology Department of Tafseer, Istanbul
hidayet@istanbul.edu.tr
orcid.org/0000-0002-7563-5073

GİRİŞ

İlimlerin ortaya çıkışını ve gelişimini göstermek açısından zaman eksenli bir yaklaşım sergilemek oldukça önemlidir. Bu sayede hangi dönemde neler olmuş; nerede kırılmalar yaşanmış; hangi asırda farklılaşmalar söz konusu olmuş? Bunları tespit etmek mümkün olabilmektedir. Biz de İslâmî ilimlerin ortaya çıkışı, gelişimi, değişimi gibi hususları görebilmek açısından her bir hicrî asrı bir dönem kabul edip buna göre bir takım çalışmalar içine girmiştik. Bununla, İslâmî ilimlerin seyrini asır asır takip etmeyi hedeflemiştik. Daha önceleri hicrî birinci ve ikinci asırları bu bakış açısıyla incelemiş; bu sayede İslâmî ilimlerin nasıl ortaya çıktığını ve kurumsallaşmaya başladığını görme imkânı bulmuştuk. Bu çalışmaların bir devamı niteliğinde hicrî üçüncü asrı merkeze koyarak yeni bir araştırma daha yapmayı düşündük. Bu çalışma bu düşüncenin bir ürünüdür.

İslam dini ve İslâmî ilimler açısından Hicrî üçüncü asır da önceki iki asır gibi son derece önemlidir. Hicrî birinci asrı İslâmî ilimlerin tohumlarının toprağa serpildiği ve yeşerdiği; hicrî ikinci asrı da İslâmî ilimlerin boy atıp fidan haline geldiği bir asır olarak düşünebiliriz. Hicrî üçüncü asır ise bu ağaçların artık meyveye durduğu ve bereketli ürünler verdiği bir asırdır. Her ne kadar hicrî ikinci asırda da bazı meyveler verilmiş ise de bunları erken açmış çiçekler gibi düşünebiliriz.

Burada hicrî üçüncü asır derken, hicrî 200-299, milâdî 815-912 yılları arası kastedilmiştir. Bu zaman aralığında vefat etmiş olan alimler, sanatkârlar ve diğer önemli kişiler; bu dönemde yazılmış olan kitap, risale ve benzeri yazılı eserler, sanat eserleri; bu çağda yapılmış olan savaşlar, barışlar; mimârî faaliyetler vs. imkânlar ölçüsünde gözler önüne serilecektir. Çalışmada söz konusu edilecek kişiler açısından vefat tarihleri esas alınacaktır; bir kişi hayatının büyük bir kısmını hicrî ikinci asırda geçirmiş olsa bile vefatı hicrî üçüncü asırda olmuşsa çalışmanın kapsamına dâhil edilmiştir ancak bir kişi hayatının neredeyse tamamını hicrî üçüncü asırda geçirmiş olsa bile vefat tarihi hicrî dördüncü asırda olmuşsa çalışmaya alınmamıştır. Bu dönem içerisinde İslam coğrafyasında yaşanmış olan önemli olaylar, din ve mezheplerin durumu, dinî ilimler alanında meydana gelen gelişmeler veya daha önce meydana gelmiş olmakla birlikte etkisi bu asırda da süregelen hâdiseler işlenecektir.

Hicri üçüncü asır, bazı farklılıklar arz ediyorsa da kısmen ikinci asrın devamı niteliindedir. Her ne kadar ikinci asır sahabenin dizinin dibinde yetişmiş olan tâbiûn neslinin ve onların öğrencisi durumundaki tebeu't-tâbiîn halkasının etkili olduğu bir asırdır; üçüncü asır ise onların bıraktığı birikim üzerinde şekillenmiştir. Bu asırda tefsir yapanlar, tâbiûn ve tebeu't-tâbiîn neslinden olan hocalarından gelen rivayetlere göre ilim yapmışlardır. Ancak bu asırda bir önceki asırla kıyaslanamayacak kadar mühim gelişmeler de yaşanmıştır. Tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili, tasavvuf, kıraat, siret, tarih gibi alanlarda çok önemli eserler vücuda getirilmiştir ki bu eserler bu alanların kurucu metinleri durumundadırlar. Aşağıda bunlar ve asrın şahit olduğu daha başka hususlar üzerinde durulacak; hicrî üçüncü asır kuşbakışı gözler önüne konulacaktır.

1. HİCRÎ ÜÇÜNCÜ ASIRDA DÜNYA

Hicrî üçüncü asırda yani hicrî 200-299, milâdî 815-912 yılları arası dünyaya kuşbakışı baktığımızda en başta Abbasi Hilafeti dikkatleri çekmektedir. Bir İslam devleti olan Abbasi Hilafetinin bu dönemde giderek büyüyen bir güç hâline geldiğini görüyoruz. Abbasi Hilafetinin sınırları bu asırda, Atlas Okyanusu/Atlantik sahillerinden Çin seddine kadarki büyük topraklara değin sürmektedir. Yine bir İslam devleti olan Endülüs İslam Devleti de İspanya'nın tamamında hâkim durumdadır. Bunu da kattığımızda İslam Devletinin sınırları daha da genişlemektedir. Ancak bu dönemde İslam âleminin dışında da büyük ve güçlü devletler vardır.

Hicrî üçüncü asırda dünya üzerinde en etkili olan devletler/imparatorluklar arasında Bizans İmparatorluğu önemli bir yer tutmaktadır. Bu dönemde Bizans Devleti Anadolu coğrafyası ile Balkanlarda etkisini sürdürmektedir. Bizans zaman zaman bazı iç kargaşalar sebebiyle zorlu ve sıkıntılı dönemler yaşamışsa da yine de hicrî üçüncü/milâdî dokuzuncu asrın en önemli devletlerinden biridir.¹ Dönemin başında V. Leon kral olarak görev yapmaktadır. 198/813 yılında tahta geçen V. Leon, yedi yıl kadar görev yapmış ve 205/820 tarihinde ölmüştür. Bu asırda görev yapan diğer Bizans kralları şunlardır: II. Mihail (820-829); Theofilos (829-842); III. Mihail (842-867); I. Basileios (867-886) ve VI. Leon (886-912). Hicrî üçüncü asır bittiğinde bu son kişi tahta kral olarak görev yapıyordu.² Dönem boyunca Bizans'ta taht kavgaları, tasvir kırıcılık (ikonoklazma) hareketi³ ve bu hareketin gerilemesi, yeniden tasvirlerle ibadetin canlanması⁴ gibi iç kargaşalar yaşanmış, ayrıca İslam Arap ordularının Bizans'ı kuşatması, Anadolu'ya yönelik hücumlar, Bulgarlarla mücadele gibi dış saldırılar yaşanmıştır.⁵

Bu dönemlerde başında Tang Hanedanlığının bulunduğu Çin, bölgenin en güçlü devleti olarak durmakta ve bölgede en etkili yönetim olarak hüküm sürmektedir. Çin İmparatorluğu başta Türkler olmak üzere bölgede bulunan devletleri yönetimi altına alarak yayılmasının doruğundadır.⁶

Bunların dışında başta Roma-Cermen ve Bulgar Krallıkları olmak üzere Avrupa'da muhtelif devletler bulunuyorken, Hindistan ve Güneydoğu Asya'da da Tibet İmparatorluğu ve daha başka bazı küçük devletler söz konusudur. Kuzeyde ise Ruslar hâkim durumdadırlar.

¹ Clive Ponting, *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*, trc. Eşref Bengi Özbilen (İstanbul: Alfa Yayınları, 2011), 286-287; Işın Demirkent, "Bizans", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 234.

² Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, trc. Haluk Şaman (İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1001 Temel Eser, ts.), 1: 157-186; Demirkent, "Bizans", 6: 243; "Bizans İmparatorları Listesi", *Wikipedia*, erişim: 31 Mayıs 2023, https://tr.wikipedia.org/wiki/Bizans_impatorlar%C4%B1_listesi.

³ Jung Hye Lee, *Bizans Siyasi ve Sosyal Tarihinde Tasvir Kırıcılık (İkonoklazma) Hareketinin Başlangıç Dönemi* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2004), 5-67; Mükrim Dirlik, "Bizans İmparatorluğu'nda İkonoklazm Hareketi ve İslam Dininin Etkisi", *Kadim Akademi* 6/1 (2022): 48-58.

⁴ Jung Hye Lee, *Bizans Siyasi ve Sosyal Tarihinde Tasvir Kırıcılık: İkonoklazma Dönemi (787-843)* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010), 11-236.

⁵ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, trc. Fikret Işıltan, 7. Bs (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 142-196; A.A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, trc. . Arif Müfid Mansel (Ankara: Maarif Matbaası, 1943), 1: 297-338; Dionysios Stathakopoulos, *Bizans İmparatorluğunun Kısa Tarihi*, trc. Cumhur Atay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 109-130; Işın Demirkent, "İstanbul", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23: 208-209.

⁶ Sema Gökenç Gülez, *Çin Kaynaklarında Tang Hanedanlığı Dönemi Anxi (Kuça) Genel Valiliği ve Antik İpek Yolu'na Etkileri* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019), 68-256; Gülnar Kara, "Tang Hanedanı'nın Türk Topraklarını Hâkimiyet Altına Alma Çabaları", *Bilgi*, 84 (2018): 47-59; Ponting, *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*, 293-294; H.G. Wells, *Kısa Dünya Tarihi Başlangıcından 1946'ya Kadar*, trc. Ziya İhsan (İstanbul: Varlık Yayınları, 1972), 186-188; Emma Marriot, *Bir Nefeste Dünya Tarihi*, trc. Egemen Yılıgür, 8. Bs (İstanbul: Maya Kitap, 2015), 53-54; William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, trc. Alâeddin Şenel, 6. Bs (Ankara: İmge Kitabevi, 2002), 354-355; Gülçin Çandarlıoğlu, "Çin" (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 321-323.

Bu dönemlerde dünya nüfusu bugün olduğu gibi ağırlıklı olarak Hindistan-Çin bölgesinde yoğun bir şekilde yaşamaktadır. Bunun yanında Orta Asya, Arabistan, Bizans, Avrupa da dönemin kalabalık merkezlerindedir. En büyük şehir Ch'ang-an olup 1 milyon civarında nüfusa sahiptir. Konstantinopolis/İstanbul da kalabalık şehirlerdendir. Bağdat, Dimaşk, İskenderiye kalabalık olan İslam şehirleridir. Bağdat, Abbasilerin iktidarının başında küçük bir belde, hiç bilinmeyen tanınmayan yok hükmünde bir yer iken, hicrî üçüncü asırda en önemli merkezlerinden biri haline gelmiş ve dönemin en ihtişamlı, en etkileyici merkezlerinden biri olmuştur.⁷ Şehrin nüfusu hicrî üçüncü asırda bir milyon civarında olmuştur.⁸ Yine bir Müslüman şehri olan Kahire,⁹ Dimaşk/Şam¹⁰ ve İskenderiye¹¹ de nüfusu kalabalık merkezlerdir.¹² Kurtuba'nın nüfusu da büyüktür.¹³ Bunların dışında Mekke, Medine, Basra, Kufe, Musul, Samarra, Merv, Rey, Horasan, Buhara, Halep, Nisabur, Tarsus İfrikiyye, Yemen, Azerbaycan, Ermenistan, Taberistan, Sind, Afganistan gibi müslüman şehir ve bölgeler de hem önemlidir hem de kalabalıktır.¹⁴

1.1. Hicrî Üçüncü Asırda Yapılmış Olan Büyük Savaşlar

Bir çalışmada savaşların insanlığın kaderi olduğuna; insanlık tarihinde cereyan eden ilk savaşın, Adem ile İblis arasında olduğuna işaret edilmiş idi.¹⁵ Aslında Kur'an'ın Bakara suresi 30. ayetinde geçen bazı ifadeleri esas alarak ilk savaşın bundan öncesine kadar dahi gittiğini söylemek mümkündür.¹⁶ Ancak bu savaşın nerede nasıl gerçekleştiği konusu net değildir. Adem'in oğulları olan Habil ile Kabil arasındaki kavga/savaş ise yeryüzünde gerçekleşen ilk savaştır. Bundan sonra da kimi zaman büyük, kimi zaman küçük; bazen sık sık, bazen de belli bazı aralıklarla savaşlar hep olagelmıştır.¹⁷ Hicrî üçüncü asırda haritalarda büyük değişikliğe sebebiyet verecek derecede önemli savaşlar olmamıştır. Bununla birlikte Bizans ile Abbasi Hilafeti arasında zaman zaman bazı savaşlar olmuştur.¹⁸ Mütөөaddit defalar İslam ordularıyla Bizans güçleri hem karada hem de denizde karşı karşıya gelmiş, bu savaşların çoğu Müslümanların galibiyetiyle neticelenmiştir.¹⁹ Bunların en önemlilerinden biri 270/884 yılında

⁷ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, trc. Salih Tuğ, 1. Bs (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 2: 464-471.

⁸ Abdulazîz Dûrî, "Bağdat", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 429; Şakir Mustafa, *el-Müdüin fi'l-İslâm Hatta'l-Asri'l-Osmânî* (y.y.: Lisânu'l-Arab, 1408), 193-194; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Şehir", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 444.

⁹ Mustafa, *el-Müdüin fi'l-İslâm Hatta'l-Asri'l-Osmânî*, 234-238.

¹⁰ Cemil Mahmud Benî Selâme, *Dimaşk fi'l-Asri'l-Abbâsî*, (*Hilâle'l-Fetre 132-264 h./749-877 m*) (Doktora Tezi, el-Câmia el-Urduniyye, 2003), 174-175.

¹¹ Eymen Fuad Seyyid, "İskenderiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 574.

¹² Küçükbaşçı, "Şehir", 38: 444.

¹³ Ponting, *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*, 308; Thomas B. Irving, "Kurtuba", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26: 451-452; Küçükbaşçı, "Şehir", 38: 444.

¹⁴ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*, 3. Bs (Ankara: Kültür ve Turizm bakanlığı Yayınları, 2005), 147-185; Mustafa, *el-Müdüin fi'l-İslâm Hatta'l-Asri'l-Osmânî*, 190-192.

¹⁵ Hidayet Aydar, "Hicrî İkinci Asıra Panoramik Bakış", *Hicrî İkinci Asırda İslâmî İlimler* (Ankara: İksad Uluslararası Yayınları, 2022), 1: 2-3.

¹⁶ el-Hasan Basrî, *Tefsîru'l-Hasan el-Basrî*, ed. Muhammed Abdurrahîm (el-Kâhire: Dâru'l-hadîs, ts.), 1: 81; Abdullah Mahmûd Şehhâte, ed., *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman* (Beyrût: Müessesetu't-târîhi'l-Arabî, 1423), 1: 96.

¹⁷ Aydar, "Hicrî İkinci Asıra Panoramik Bakış", 1: 3.

¹⁸ Adnan Demircan, "Emeviler Döneminde Anadolu'ya Yönelik Yaz Seferleri", *12. Uluslararası Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler* (İstanbul: Eyüp Belediyesi Yayınları, 2016), 182-193; Adem Apak, "Emevilerin Bizans Üzerine Fetih Siyaseti", *12. Uluslararası Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler* (İstanbul: Eyüpsultan Belediyesi Yayınları, 2016), 168-179.

¹⁹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 315-324; 460-464; Seyhun Şahin, "Abbasiler Dönemine Kadar Dogu Akdeniz'de İslam - Bizans Mücadelesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 219 (2015): 27-48; Adem Apak, "Emeviler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*

olmuştur. Rumlar 100.000 kişilik bir orduyla Tarsus'a gelmişlerdi. Müslümanlarla aralarında çıkan savaşta 70.000 Rum askeri öldürüldü, gerisi kaçtı, böylece Müslümanlar büyük bir savaş kazanmış oldular, büyük ganimetler elde ettiler.²⁰

Halife Me'mûn döneminde özellikle de hilafetinin sonlarına doğru Bizanslılara karşı üç sefer düzenlenmiştir. 215-218/830-833 yılları arasında gerçekleşen bu seferlere bizzat Me'mûn komutanlık yapmıştır. Bu seferler de Müslümanların galibiyetiyle son bulmuştur. Özellikle o zamanlar Orta Anadolu'nun en önemli merkezlerinden biri olan Tyana (Tuana) (bugünkü Niğde dolayları) şehrini ele geçirerek şehre Müslüman nüfusu yerleştirmiştir. Her ne kadar Tuana, bundan sonra tekrar el değiştirip Bizans'ın eline geçmiş ise de eski gücünü ve hakimiyetini koruyamamıştır.²¹

Abbâsîlerin bu sırada Bizans'a karşı düzenledikleri seferlerin en büyüğü halife Mu'tasım tarafından düzenlenmiştir. Mu'tasım büyük bir orduyla 224/838 yılında Anadolu'ya girmiş; Ankara üzerinden yürüyüp bugünkü Afyon yakınlarında bulunan ve o zaman Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biri olan ve bugün Afyon'un Emirdağ ilçesi dolaylarında bulunan Ammûriye (Amorion) şehrini muhasara ederek zapt etmiştir. Şehir daha sonra tekrar Bizans'ın eline geçmiş ise de bu hareket, Bizans cephesindeki askerî harekâtın hızını kaybettirmiştir.²²

Hicretin 249/864 Senesinde Müslümanlarla Rumlar arasında Malatya yakınlarında büyük bir savaş çıkmıştır. Müslüman ordusunun komutanı Ömer b. Abdillâh b. Akta beraberinde bulunan 1.000 civarında askerle birlikte öldürülmüştür. Sonra ikinci komutan Ali b. Yahya el-Ermenî de öldürülmüştür. Bu savaşta Müslümanlar büyük bir yenilgi almışlardır.²³

1.2. Hicrî Üçüncü Asırda Etkili Olan Dinler

Daha önceki bir çalışmada hicrî ikinci asrın, inançlar ve mezhepler bakımından oldukça zengin ve büyük çeşitlilik arz ettiği belirtilmiş idi.²⁴ Hicrî üçüncü asır da dinler bakımından benzer nitelikler arz etmektedir. Burada da belirtildiği üzere Müslümanlar İran'ı fethettiklerinde bölgede Zerdüştlük/Mecûsilik²⁵ hâkim idi.²⁶ Ancak Müslümanların bölgeyi ele geçirmesiyle Zerdüştlük Müslüman olmuşlardı. Müslüman olmayanlar ise Hindistan içlerine doğru çekilmişlerdi. Hindistan'da bugün Parsiler diye bilinen grup bunlardır.²⁷ Yine de bölge az sayıda da olsa Mecûsiler varlıklarını sürdürüyorlardı ve bunlara karşı tedbirler alınıyor, tedbirlere uymayanlara bir takım cezalar veriliyordu.²⁸

18/2 (2009): 95-122; Adem Apak, "Abbasilerin İlk Asrında Arap-Bizans İlişkileri", *Beşinci Uluslararası Ortadoğu Semineri İslamiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Ortadoğu (Şam 2-4 Kasım 2010) Bildiriler*, ed. Mustafa Öztürk - Enver Çakar (Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2012), 27-43.

²⁰ Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrût: Mektebetu'l-Maârif, 1412), 11: 96.

²¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1: 36.

²² Yıldız, "Abbasiler", 1: 36.

²³ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1412, 11: 3.

²⁴ Aydar, "Hicrî İkinci Asırda Panoramik Bakış", 1: 5.

²⁵ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, ed. Ahmed Fehmi Muhammed (Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1423), 2: 257-261; Şinasi Gündüz, "Mecûsilik", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28: 280; Felicien Challaye, *Dinler Tarihi*, trc. Samih Tiryakioğlu (İstanbul: Varlık Yayınları, ts.), 94-101; Cahit Kara, "İslâm Coğrafyasında Mecûsiler (Emevîlerin Sonuna Kadar)", *dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 1/2 (2013): 19-59.

²⁶ Ebu'l-Ferec Muhammed İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrût: Dâru'l-ma'rife, ts.), 482-483; Challaye, *Dinler Tarihi*, 101.

²⁷ Challaye, *Dinler Tarihi*, 101.

²⁸ Ya'kûb b. Abdullatîf, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 156-157; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 550-551.

Bu asırda ekili olan diğere bir anlayış Seneviyye (Ashâbü'l-İsneyn) idi. Bunlar, Zulmet ve Nur şeklinde iki ayrı tanrı benimseyenlerdir ve bunlar İran-Horasan-Maveraünnehir'in muhtelif bölgelerinde pek de etkili olmayan bir inanç grubu olarak varlığını sürdürüyorlardı.²⁹ Mennâniyye olarak anılan Maniheizm de etkili olan dinlerden idi. Bu din, kendisini İncil'de geçen "Faraklit" olarak takdim eden Mani tarafından Hıristiyanlık ile Mecusîliğin sentezinden oluşturulmuş bir din idi. Bunlar da Seneviler gibi nur-zulmet ikiliğini esas alıyorlardı. Hint-Çin-Horasan üçgeninde gelişip yayılmış idi.³⁰ Markûnîler de Horasan bölgesinde çokça taraftarı bulunan bir inançtı. Bununla birlikte Eski ve Yeni Ahitleri kutsal kitap kabul etmeleri, kilise hiyerarşisini benimsememeleri ve kutsal metinlerin te'viline karşı çıkmaları ile sebebiyle bir Hıristiyan mezhebi olarak da kabul ediliyordu.³¹ Dönemde bilinen dinlerden biri de Deysâniyyedir. Bu, Markunîlikten yaklaşık 30 yıl sonra İbn Deysân tarafından tesis edilmiş olan ve zındıklık diye bilinen bir din idi.³² Sümeniyye, tanrısız din olarak anılan Budizm'e Müslüman araştırmacıların verdiği bir isimdir. İslam kaynakları Budizm'i genellikle bu isimle anarlar. Bunların peygamberleri Budasef/Bodisattva olan Sümeniyye, Müslümanların fethinden önce Maveraünnehir bölgesi halkının çoğunluğunun müntesibi olduğu bir dindir.³³ Hicrî ikinci asır gibi hicrî üçüncü asırda da Hind alt kıtasında en etkili din Hinduizm idi.³⁴ Bunun yanında Brahmanizm de oldukça yaygındı.³⁵ Yine Müslümanların hâkim olduğu topraklarda nüfusları ve etkinlikleri çok azalmışsa da bu dönemde Sabiiler de yaşıyordu.³⁶

Yahudilik, bölgenin yaşayan en eski dinlerindedir.³⁷ Hicri ikinci asırda olduğu gibi³⁸ üçüncü asırda da İspanya, Portekiz, Almanya, Polonya gibi Avrupa'nın muhtelif merkezlerinde Yahudiler var idi ve bunlar ağırlıklı olarak ticaretle uğraşıyorlardı.³⁹ İslam coğrafyasında da Yahudilik, değişik zamanlarda gerçekleşen sürgünlerle sadece Filistin'de değil neredeyse Ortadoğu'nun tamamında yaşıyordu. Müslümanlar Medine döneminden itibaren Yahudilerle iç içe olmuşlardır. Hicri üçüncü asırda Yahudilik, Müslümanların hâkim olduğu yerlerde onların hâkimiyeti altında yaşamışlardır.⁴⁰ Bazı itikat, ibadet ve ahlak değerleri tahrif edilmiş,⁴¹

²⁹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 442-454; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1423, 2: 268; Cemaluddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbnu'l-Cevzî, *Telbîsu İblîs* (Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1403), 43-44; Abdullatîf, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, 156-157; Mustafa Sinanoğlu, "Seneviyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 521-522.

³⁰ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 456-473; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1423, 2: 268-274; Abdullatîf, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, 157; Şinasi Gündüz, "Maniheizm", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27: 575.

³¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1423, 2: 279-281.

³² İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 474-476; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1423, 2: 278-279; Melhem Chokr, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, trc. Ayşe Meral (İstanbul: Anka Yayınları, 2002), 67-71; Sinanoğlu, "Seneviyye", 36: 521-522.

³³ Çağfer Karadaş, "Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdîlik – Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci-", *Usûl İslam Araştırmaları* 6/2 (2006): 68-70.

³⁴ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 484-487; Kürşat Demirci, "Hinduizm", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 112-116.

³⁵ Muhammed Ebû Zehre, *Mukârenâtu'l-Edyân ed-Diyânât el-Kadîme* (el-Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1385), 21-79; Günay Tümer, "Brahmanizm", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 329-333.

³⁶ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 454-456; Şinasi Gündüz, "Sâbiîlik", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 341-344; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 548-549; Karadaş, "Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdîlik – Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci-", 68-70.

³⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1423, 2: 227-238; Saime Leyla Gürkan, "Yahudilik", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 187-197.

³⁸ Aydar, "Hicrî İkinci Asıra Panoramik Bakış", 1: 6.

³⁹ Kürşat Demirci, "Avrupa: Din", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 133.

⁴⁰ Gürkan, "Yahudilik", 43: 192-193.

⁴¹ İbnu'l-Cevzî, *Telbîsu İblîs*, 69-71.

kendi aralarında bir takım ekollere ayrılmış olan⁴² Yahudiler ağırlıklı olarak ticaret ve imar işlerinde görev alıyorlardı. Ayrıca hem halifelerin yanında sarayda görev alanlar vardı, hem de bunlar tercüme faaliyeti ile bazı ilmî keşiflere de hizmet ediyorlardı.⁴³

Hıristiyanlık, hicrî ikinci asırda olduğu gibi⁴⁴ bu asırda da dünyanın en yaygın dinlerinden idi.⁴⁵ Hz. İsa'yla birlikte başlamış olan bu din hicrî üçüncü asra tekabül eden dönemlerde İspanya hariç neredeyse bütün Avrupa'ya hâkim idi. Önceleri şehir merkezlerinde yaşanan Hıristiyanlık mîlâdî sekizinci asırda artık köy ve kırsal kesimlere de tatmıyla yerleşmiş idi.⁴⁶ İslam coğrafyasında diğer dinlere göre en kalabalık müntesibi bulunan din Hıristiyanlık idi. Araplardan Yunanlılara birçok bağılı bulunmakta olup dönemin güçlü devleti Bizans'ın da resmi dini konumunda idi. Hristiyanlık da temel bazı değerlerini kaybetmiş; yeni bir takım anlayış ve inanışlar üzerinden şekillendirilmiş idi.⁴⁷ Temelde doğu ve batı kiliselerine ayrılmakla birlikte özellikle Ortadoğu'da çoğunlukla Melkitlik, Nasturîlik, Yakubîlik gibi mezheplerle temsil edilmekte idi.⁴⁸ Araplardan Hıristiyan olanlar, Suriye sınırındaki Bizans himayesinde bulunan ve Yakubîlik mezhebini benimseyen Gassanîler ile Nasturîlik mezhebini benimsemiş olan İranlıların himayesindeki Hire emirliğidir.⁴⁹ Ayrıca Müslümanların elinde bulunan Filistin-Mısır bölgesinde de Hıristiyan teba yaşamakta idi. Müslümanlar, bilhassa Tebuk seferiyle birlikte Hristiyanlarla yüz yüze gelmişlerdir. Hicri ikinci asır gibi üçüncü asırda da Müslümanlar Anadolu coğrafyasında hâkim olan Hristiyanlarla savaşmış ve önemli bazı bölgeleri ele geçirerek Müslümanlaştırmışlar idi. Nitekim yukarıda bunlara değinildi. Yine aynı yüzyılda Endülüs'te de Müslümanlar bölgeye hâkim olan Hristiyanlarla karşı karşıya gelmişler, birçok kez galibiyet elde ederek bölgeyi Müslüman hakimiyetine geçirmişlerdi. Bu yüzyılda başta Filistin-Mısır bölgesi olmak üzere Müslümanların yönetimi altında bulunan çok sayıda Hristiyan vardı. Zimmî denen bu insanlara buna göre muamelede bulunulmaktaydı.⁵⁰ Ayrıca Yahudiler gibi bazı Hristiyanlar da halifenin sarayında muhtelif görevler üstleniyor, Yunan ve Batı kültürüne ait çok sayıda eseri Arapçaya tercüme etme işinde çalışıyorlardı.⁵¹

Yukarıdaki dinlerin ve daha benzer başka bazı inançların⁵² çoğu ve benzeri başka bazı inançlar genelde Müslümanlar tarafından zenâdika/zındıklar diye isimlendirilmiş ve kendilerine bazı siyasi olaylara karışmaları sebebiyle zaman zaman müdahale edilmiştir.⁵³

2. HİCRÎ ÜÇÜNCÜ ASIRDA İSLAM COĞRAFYASI

Hicrî üçüncü asırda daha önce ele geçirilen bölgeler korunmuştur. Küçük bazı beldeler dışında yeni fethedilen yerle yoktur. Buna göre hicrî üçüncü asırda Mağrip-Cezayir-Tunus-Libya-Mısır-Sudan dahil bütün Kuzey Afrika; Sicilya-Girit-Kıbrıs adaları; bugünkü Filistin-

⁴² Abdullatîf, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, 150-152.

⁴³ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 546-548; Nuh Arslantaş, "Abbâsiler Ve Fâtımiler Döneminde Yahudilerin Cemaat Mahkemeleri", *Belleten Türk Tarih Kurumu* 72/265 (2008): 747-803; Nuh Arslantaş, "Abbâsiler ve Fâtımiler Döneminde Yahudiler (132-656/750-1258)", *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları Sempozyumu*, ed. Sami Erdem (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009), 723-729.

⁴⁴ Aydar, "Hicri İkinci Asıra Panoramik Bakış", 1: 6-7.

⁴⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1423, 2: 244-255; Kürşat Demirci, "Hıristiyanlık", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17: 328-340.

⁴⁶ Demirci, "Avrupa: Din", 4: 133.

⁴⁷ İbnu'l-Cevzî, *Telbîsu İblîs*, 71-72.

⁴⁸ Abdullatîf, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, 153-155.

⁴⁹ Karadaş, "Semerkand Hanefî Kelâm Okulu Mâtürîdîlik – Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci-", 70-71.

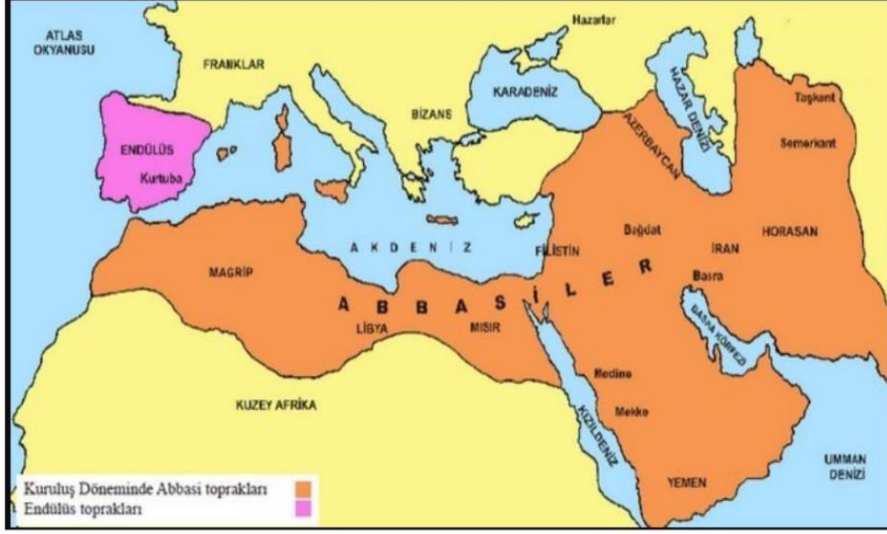
⁵⁰ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 541-546.

⁵¹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 541-546.

⁵² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1423, 2: 227-362.

⁵³ Aydar, "Hicri İkinci Asıra Panoramik Bakış", 1: 7.

İsrail-Lübnan-Suriye toprakları ve Anadolu'nun önemli bir kısmı; Azerbaycan-Ermenistan gibi Kafkasya eyaletleri; Türklerin yaşadığı Horasan Maveraünnehir dahil Çin seddine kadarki bölge; baştan sona bütün Irak ve İran toprakları; Sind, Belucistan, Patanistan, Afganistan toprakları Müslümanların elinde idi.

Buna göre bu asırda İslam coğrafyasının bir ucu Atlas Okyanusunda diğer ucu ise Çin Seddindedir. Bunun yanında Endülüs İslam Devleti de bugünkü İspanya, Portekiz ve Vizigot Krallığına ait tüm topraklara hâkim idi. Abbasiler yeni topraklar fethedip coğrafyayı

genişletmemişlerse de bütün bu engin toprakları elde tutmayı ve muhafaza etmeyi başarmışlardır. Zaman zaman bu bölgelerde Abbasilere karşı bazı isyanlar olmuşsa da bunların herhangi bir etkisi olmamıştır. Abbasiler imar, siyaset, askeriye, eğitim, ticaret, vergiler, uluslararası ilişkiler ve benzeri birçok hususta teşkilatlar kurmuş, organizasyonlar oluşturmuşlardır.

2.1. Abbasi Devleti

Hicrî üçüncü asır bütünüyle Abbasi hilafetinin etkili olduğu bir asırdır. Asrın başında Abbasilerin yedinci halifesi olan Me'mûn (hilafeti 198-218/813-833) halife olarak görev yapmıştır. Me'mûn bilhassa tercüme konularında önemli hizmetlerin yürütülmesine öncülük yapmıştır. Asır, Muktedir Billâh'ın hilafet döneminde (295-320/908-932) sona ermiştir.⁵⁴

Hicrî Üçüncü Asırda Görev Yapan Abbasi Halifeleri ve Görev Süreleri							
No	Halifelik Sırası	İsmi	Görev yaptığı yıllar		Ölüm Tarihi		Görev Süresi
			Hicrî	Miladî	Hicrî	Miladî	
1	7	Me'mûn	198-218	813-833	218	833	20 yıl
2	8	Mu'tasım Billâh	218-227	833-842	227	842	9 yıl
3	9	Vâsık Billâh	227-232	842-847	232	847	6 yıl
4	10	Mütevekkil Alellâh	232-247	847-861	247	861	15 yıl
5	11	Muntasır Billâh	247-248	861-862	248	862	5 ay
6	12	Müstain Billâh	248-252	862-866	252	866	4 yıl
7	13	Mu'tezz Billâh	252-255	866-869	255	869	4 yıl
8	14	Mühtedî Billâh	255-256	869-870	256	870	1 yıl
9	15	Mu'temid Alellâh	256-279	870-892	279	893	23 yıl
10	16	Mu'tazid Billâh	279-289	892-902	289	902	10 yıl
11	17	Muktefi Billâh	289-295	902-908	295	908	6 yıl
12	18	Muktedir Billâh	295-320	908-932	320	932	25 yıl

Buna göre hicrî üçüncü asırda Abbasi Hanedanından 12 halife görev yapmıştır.

⁵⁴ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 443-458; Yıldız, "Abbasiler", 1: 37; Hüseyin G. Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 34-38.

500 yıldan fazla süren Abbasi iktidarının Ebu'l-Abbas es-Seffah'ın devleti kurup başa geçtiği 132/750 ile 7. Halife Me'mûn'un görevinin sona erdiği 218/833 yılları arası Abbasi Devletinin altın yılları (el-asr ez-zehebî) olarak kabul ediliyor. Hicrî üçüncü asrın ilk yirmi yılı da buna dâhildir.

Emeviler döneminde iktidara başkaldıran Şia, Hariciler ve bunların alt grupları, aynı şekilde zaman zaman Abbasilere de isyan etmişler; bu sebeple bazı iç çatışmalar zuhur etmiştir.⁵⁵ Mesela Mısır'da Halici adında bir adam terör estirmişti. Üstüne gönderilen ilk orduyu mağlup etmişti. Halife ikinci bir ordu göndermiş ancak o sayede bertaraf edilmiştir.⁵⁶ Bilhassa aşırı Şii İsmailiye mezhebine mensup Karmatiler kuruldukları 255/869 yılından itibaren hicrî üçüncü yüz yıl boyunca sürekli problem çıkarmışlardır. Sürekli Abbasi halifeleriyle mücadele içine girmişlerdir; bu maksatla başta Kufe, Basra, Samarra gibi Bağdat'a yakın bölgeler olmak üzere Suriye, Hicaz, Bahreyn, Yemen, Horasan ve İran bölgelerinde de sık sık şehirlere baskınlar yapmış, milletin malını yağmalamış, namusuna zarar vermiş, katliamlar yapmışlardır.⁵⁷ 293/906 yılında Karmatiler, Taberiye ve Yemen'de birçok şehre zorla girip talan etmişler, pek çok kişiyi katletmişlerdir. Halife bunların üzerine ordu göndermiş ve liderlerini yakalayıp öldürtmüştür.⁵⁸ 294/907 yılında hacdan dönen Horasanlı hacılara Karmatiler liderleri Zikreveyh önderliğinde saldırıda bulunmuşlar, bütün hacıları öldürmüşler; mallarına el koyup, kadınlarını esir almışlardır. Bunlar bu şekilde 20.000 civarında kişiyi katletmiştir. Halife bunu duyunca bunların üzerine büyük bir ordu göndermiş, çok şiddetli bir çatışmanın ardından Zikreveyh yaralı bir şekilde yakalanmış, adamlarının çoğu öldürülmüş, bir kısmı ise kaçmıştır. Zikreveyh daha sonra öldürülmüştür. Halifa başını diyar diyar gezdirerek artık hacca gitmenin tehlikeli olmadığını göstermiştir.⁵⁹ Karmatiler, hicrî dördüncü yüzyılda da fitne unsuru olmaya devam edecek ve özellikle de Mısır'daki Fatimilerle mücadele içine gireceklerdir.⁶⁰

Bunların yanında, Zenc adıyla bilinen siyahi köleler de zaman zaman hilafet merkezine karşı bazı isyanlarda bulunmuş ve büyük sıkıntılara sebep olmuşlardır. Her ne kadar başta 869-883 yılları arasındakiler olmak üzere isyanlarının asıl sebebi iktisâdî ve sosyal bazı sorunlar ise de bu isyanların çok ciddi siyasî sonuçları da olmuştur. Bu sorunları fırsat bilen ve Hz. Ali'nin soyundan geldiğini iddia eden Ali b. Muhammed, çeşitli vaatlerle Zenciler'i harekete geçirmiş ve isyanların ateşini fitillemiştir. Başlangıçta Zenciler önemli başarılar elde etmişlerdir; Güney Irak ve Güneybatı İran'ın önemli bölgelerini hakimiyetleri altına almış ve Basra ve Vasıt şehirlerini zapt etmişlerdir. Bu durum, Bağdat için büyük bir tehdit ve tehlike arz etmeye başlamıştır. Hilafet hazırlamış olduğu güçlü birliklerle bunların üzerine gitmiş ve uzun ve şiddetli mücadelelerin sonunda Zenciler mağlup edilerek tehlike bertaraf edilmiştir.⁶¹

Hicrî üçüncü asırda en çok yaşanan hâdiseler, müslümanların kendi aralarında olmuştur. Farklı mezheplere ve hanedanlara mensup gruplar sürekli olarak hilafet makamına karşı başkaldırı içinde bulunmuşlardır. Zaman zaman bunlara hilafet sarayından yardım edenler de olmuştur. Halifeyi görevden azletme, öldürme, zindana atma, gözüne mil çekerek kör etme ve daha başka şekilde işkenceler yapma, istediklerini halife yapma gibi olaylar sıkça yaşanmıştır.⁶²

⁵⁵ Aydar, "Hicrî İkinci Asıra Panoramik Bakış", 1: 12.

⁵⁶ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1412, 11: 100-101.

⁵⁷ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1412, 11: 96-99.

⁵⁸ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1412, 11: 100.

⁵⁹ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1412, 11: 101.

⁶⁰ Sabri Hizmetli, "Karmatiler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 510-511.

⁶¹ Yıldız, "Abbasiler", 1: 36.

⁶² İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1412, 11: 2-120.

Bu dönemde henüz Müslüman olmayan Türkler, Maveraünnehir beldelerinde müslümanlara saldırı düzenlemişler ancak geri püskürtülmüşlerdir. Müslümanlarla Bizanslılar arasında zaman zaman savaşlar yaşanmıştır. Müslümanlar Antakyayı ele geçirmişlerdir.

Abbasi hilafeti döneminde bilhassa Bermekiler/Berâmike/ Bermeki ailesi vezirlikte etkili olmuşlardır. Bu aileye mensup çok sayıda kişi halifelerin en önemli vezirleri olarak görev yapmışlardır.⁶³ Daha başka aileler de vezirlikte söz sahibi olmuşlardır.⁶⁴ Bunların dışında oldukça önemli valiler, emirler, beyler, hanedanlar da Abbasi yönetimi üzerinde etki yapmışlardır.⁶⁵

Hicrî üçüncü asırda var olan ve etkinliklerini sürdüren Müslüman devlet ve hanedanlara gelince, 891-999 yılları arasında hayatini sürdüren Samaniler; 861-1538 yılları arasında etkili olan Şirvanşah Hanedanı; 861-1003 yılları arasında etkili olan Seferi Hanedanı; 821-873 yıllarında etkili olan Tahiri Hanedanı; 879-1215 yılları arasında etkili olan Gurlar Hanedanı; 864-928 yılları arasında etkili olan Zeydi-Alevi Hanedanlığı; 890-1004 yılları arasında etkili olan Hamdani Hanedanı; 899-976 yılları arasında etkili olan Karmati Krallığı; 897-1962 yılları arasında etkili olan Yemen Rassidleri; 850-934 yılları arasında etkili olan Malatya Emirliği; 788-974 yılları arasında etkili olan İdrisi Hanedanı bunlardan bazılarıdır. İlginç bir şekilde bunların hepsi Ali evladından olduğunu söylemişler; Ali adına iş yaptıklarını iddia etmişler; bu sayede etraflarına çok kişiyi toplamış ve bunlar sayesinde büyük iç kargaşalara sebebiyet vermişlerdir.⁶⁶ 800-909 yılları arasında Tunus-Libya-Cezayir bölgesinde etkili olan Ağlebi Hanedanı da peygamber neslinden olduklarını söylemişlerdir. Ancak bunlar Sünni Hanefidirler ve müstakil bir devlet olmaya çalışmamışlar; Abbasi hilafetine bağlı kalmışlardır.⁶⁷ 777-909 yılları arasında Kuzey Afrika'da hüküm süren Şii Harici/İbadi Rüstemi Handanı, devlet başkanları imam olan bir devlet idi.⁶⁸ Bu asırda etkili olan çok sayıda başka emirlik ve hanedanlık da vardır.⁶⁹

Hicrî üçüncü asrın sonlarına doğru 297/909 tarihinde Fatımi Devleti kurulmuştur. Devlet, İslam tarihinin en büyük hanedanlarından birisidir. Müfrit bir Şii mezhep devletidir. Hz. Ali-Fatıma'ya dayandıkları söyleniyorsa da bu doğru değildir.⁷⁰

840-1212 yılları arasında etkili olan Karahan İmparatorluğu da son derece mühim bir devlettir.⁷¹

Hicrî üçüncü asırda gerek Kuzey Afrika'da da gerekse Siyahi Afrika diye bilinen bölgede muhtelif devletler ve hanedanlar var olmuştur ve buralarda da zaman zaman birtakım huzursuzluklar olmuştur.⁷²

Hicrî üçüncü asrın 254. (868) yılında Buhara asıllı bir Türk olan Tolun'un oğlu Ahmed b. Tolun, Mısır'da Tolunoğulları devletini kurmuştur.⁷³ Bu devlet Bizanslılarla yaptığı birçok savaşı kazanmıştır.⁷⁴ Devlet yine hicrî üçüncü asırda 292/905 yılında yıkılmıştır.⁷⁵

⁶³ Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*, 139-140.

⁶⁴ Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*, 140-142.

⁶⁵ Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*, 143-164.

⁶⁶ Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*, 209-212.

⁶⁷ Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*, 212-213.

⁶⁸ Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*, 206-207.

⁶⁹ Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*, 134-150.

⁷⁰ Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*, 323-330.

⁷¹ Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*, 626-637.

⁷² Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*, 203-313.

⁷³ Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*, 319-321.

⁷⁴ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1412, 11: 37-38.

⁷⁵ Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 233-236.

Bu asırda halifelerin sık sık bazı komutanlar tarafından azledilmesi sebebiyle fitneler zuhur etmiş; Bağdat ve çevresinde ortaya çıkan fitnelerde çok sayıda insan ölmüştür.⁷⁶

2.2. Endülüs Emevi Devleti

Bu dönemde Endülüs'te hüküm sürmekte olan Emevi Devletinde yönetim I. Hakem ile başlamış; Abdullah b. Muhammed'le son bulmuştur.⁷⁷ Hicrî ikinci asırda İspanya'da İslâmî ilimler alanında öne çıkmış âlimler yoksa da hicrî üçüncü asır ve sonrasında bölgede her alanda çok önemli âlimler yetişmiştir.⁷⁸

Hicrî Üçüncü Asırda Görev Yapan Endülüs Emevi Devleti Halifeleri ve Görev Süreleri							
No	Halifelik Sırası	İsmi	Görev yaptığı yıllar		Ölüm Tarihi		Görev Süresi
			Hicrî	Miladî	Hicrî	Miladî	
1	3	I. Hakem	180-206	796-822	206	822	26 yıl
2	4	II. Abdurrahman b. Hakem	206-238	822-852	238	852	30 yıl
3	5	I. Muhammed b. Abdurrahman	238-273	852-886	273	886	34 yıl
4	6	El-Münzir b. Muhammed	273-275	886-888	275	888	2 yıl
5	7	Abdullah b. Muhammed	275-300	888-912	300	912	25 yıl

Buna göre hicrî üçüncü asrın başından sonuna kadar Endülüs Emevi Devletinde 5 halife görev yapmıştır.

Hicrî üçüncü asırda Endülüs'te Kurtuba Emirliği (758-929 arası); Bari Emirliği (847-871 arası) olmak üzere⁷⁹ muhtelif emirlikler kurulmuştur.⁸⁰ İtalya'da da Sicilya Emirliği (831-1091 arası) kurulmuştur ki bu bölgenin fatihleri Ağlebilerdir.⁸¹

3. HİCRÎ ÜÇÜNCÜ ASIRDA MEZHEPLER

Daha önceki bir çalışmada hicrî ikinci yüzyılım, mezheplerin en yoğun yaşandığı asırlardan olduğu, bu yüzden de üzerinde durulması gerektiği belirtilmiş idi.⁸² Hicrî üçüncü asır da aynı şekilde mezheplerin en yoğun olduğu asırlardan biridir. Bu asırda hicrî birinci ve ikinci asırda zuhûr etmiş olan bazı itikâdî mezhepler varlığını ve etkisini sürdürürken, bir yandan da yeni bazı mezhepler ortaya çıkmıştır.⁸³ Çoğunluğu Mutezilenin alt kolları olan Huzeyliye, Nazzamiye, Asvariye, Muammeriye, Bişriye, Hişamiye, Murdariye, Caferiye, İskafiye, Sumamiye, Cahiziye, Şahhamiye, Hayyatiye, Cübbaiye bunlardan bazılarıdır.⁸⁴ Mutezile mezhebi asrın başında bütün ağırlığıyla devam etmektedir. Hatta hicrî iki ve üçüncü asrı

⁷⁶ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1412, 11: 3-4.

⁷⁷ Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*, 179-180; Carl Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, trc. Neş'et Çağatay, 2. Bs (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1964), 169-171; Tolga Uslubaş - Sezgin Dağ, *İlk Çağlardan Günümüze Dünya Tarihi* (İstanbul: Karma Kitaplar Yayınları, 2007), 89-90; Mehmet Özdemir, "Endülüs", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11: 212-214.

⁷⁸ Özdemir, "Endülüs", 11: 219-223.

⁷⁹ Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*, 216-217.

⁸⁰ Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*, 177-194; Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emeviler – Abbasiler* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968), 80; Uslubaş - Dağ, *İlk Çağlardan Günümüze Dünya Tarihi*, 89-90; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, 169-170; Özdemir, "Endülüs", 11: 212.

⁸¹ Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*, 213-216.

⁸² Aydar, "Hicrî İkinci Asıra Panoramik Bakış", 1: 13-14.

⁸³ Neş'et Çağatay - İbrahim Agah Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 2. Bs (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1976), 76-83.

⁸⁴ Abdullatif, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, 113-124; Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şia* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983), 116-131.

özellikle de hicrî üçüncü asrın ortalarına kadarki dönemi kelimada bir Mutezile asrı olarak nitelenebilir. Zira daha önceki dönemlerde olduğu gibi asrın başında halife olan Me'mûn ve Vâsık da bu mezhebe şiddetle bağlı idiler. Esasen mihne hâdiselerinin en sert yaşandığı dönemler de bu yıllardır. Ancak Mütevekkil'in başa geçmesiyle Mutezilenin etkisi azalmaya başlamıştır. Zira bu halife mihne olaylarını bitirdiği gibi Ehl-i Hadis diye bilinen Hanbelilerin görüşlerine de saygı duymuştur. Böylece hicrî üçüncü asrın ortalarına doğru Mütevekkil ile birlikte meydana gelen gelişmeler, Mutezile için sonun başlangıcı olmuştur.⁸⁵ Dördüncü asırda Eşarilik ve Maturidiliğin ortaya çıkışı ile Mutezile artık yavaş yavaş ortadan kalkacaktır.⁸⁶ Önemli bazı Mutezile alimleri bu asırda vefat etmişlerdir. Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahız (v. 255/869) bunlardan biridir. Çirkin görünümlü itikadı bozuk biri olan fakat çok bilgili ve zeki olan bu zatın pek çok eseri vardır; Kitabı'l-Hayevan ve el-Beyan ve't-Tebyin en önemlilerindedir.⁸⁷ Bu asırda vefat etmiş olan diğer bazı mühim Mutezilî alimler şunlardır: Sümâme b. Eşres en-Nemîrî (v. 213/828), Bişr b. el-Mutemir el-Merîsî (v.218/833), Mamr b. Abbad es-Sülemî (v. 220/835), Hamdân b. Hüzeyl el-Allâf (v. 226/841), İbrahim b. Yesar en-Nazzâm (v. 231/846), Ahmed b. Ebî Davud (v. 240/854), Amr b. Bahr el-Câhz (v. 256/870).⁸⁸

Ayrıca ekseriyeti Haricilik, Şia, Zeydiye gibi mezheplerden türeyerek oluşmuş mezhepler de vardır.⁸⁹ Abdullah b. Vehb b. Râsîbî'nin (ö. 38/658) öncülüğünde hicrî birinci asırda hakem olayına karşı çıkmakla zuhur etmiş olan Hâricîlik⁹⁰ zamanla başta Ezrakilik, İbadilik olmak üzere kendi içinde farklı fraksiyonlara ayrılmış;⁹¹ bazen devlet kuracak kadar güçlenmiştir.⁹² Ancak bu mezhepler özellikle hicrî üçüncü asırdan itibaren etkilerini kaybederek yok olmaya; daha doğru bir ifadeyle diğer bazı mezhepler içinde erimeye başlamışlardır.⁹³ Abdullah bin İbâz'a nispetle kurulmuş olan ve hicrî üçüncü asırda da etkili olan İbazilik, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebi Kerime'nin (ö.150/767) öncülüğünde daha ılımlı bir politika izleyerek bilhassa Uman ve Kuzey Afrika bölgesinde günümüze kadar gelmeyi başarmıştır.⁹⁴

İslam'ın ilk dönemlerinde ortaya çıkmış ve ilk zamanlar oldukça da etki yaratmış olan Mürice de üçüncü yüzyılda bilhassa Horasan-Maveraünnehir bölgesinde varlığını sürdürmüştür ancak, eski gücünü ve etkisini yitirmiştir.⁹⁵ Hz. Peygamber'den sonra halifelüğün Hz. Ali'nin hakkı olduğu düşüncesi etrafında şekillenerek ve Hucre b. Adiy ve daha sonra Tevvâbûn, Muhtar

⁸⁵ Gulpayganî, *Kelâmî Fırkalar ve Mezhepler*, 267-272.

⁸⁶ Gulpayganî, *Kelâmî Fırkalar ve Mezhepler*, 272-274.

⁸⁷ İbn Kesir, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1412, 11: 7.

⁸⁸ Muhammed Hassân Abid, *el-Merkez el-İlmiyye fî'l-Meşriki'l-İslâmî ve Devruhâ el-Hadârî fî'l-Asri'l-Abbâsî el-Evvel (132-232 h./749-846 m)* (Yüksek Lisans Tezi, Câmîatu Umm Dermân el-İslâmiyye, 1431), 202-211.

⁸⁹ Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, 26-107; Ali Rabbanî Gulpayganî, *Kelâmî Fırkalar ve Mezhepler*, trc. Yunus Gürel (İstanbul: El-Mustafa Yayınları, 2014), 43-122.

⁹⁰ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, ed. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd (Beyrût: el-Mektebe el-Asriyye, 1411), 1: 167-182; Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, ed. Ahmed Fehmi Muhammed (Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1423), 1: 106-136; Ethem Ruhi Fırlı, "Hâricîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 169-175.

⁹¹ Abdullatif, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, 137-144.

⁹² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1423, 1: 107-136; Mehmet Mahfuz Söylemez, "İlk Hâricî Devletler: Rüstemîler (160-297/777-909)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (1998): 457-478; Çağatay - Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 38-50; Farhad Daftary, "Emeviler Döneminde Ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi Ve Milliyetçi Hareketler", *Kelâm Araştırmaları*, trc. Mehmet Atalan 4/2 (2006): 140-142; Gulpayganî, *Kelâmî Fırkalar ve Mezhepler*, 286-287.

⁹³ Fatma Akbaş, *Hicrî İlk İki Yüzyılda İslam Mezhepleri ve Coğrafi Dağılışı* (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019), 30-33.

⁹⁴ Gulpayganî, *Kelâmî Fırkalar ve Mezhepler*, 289-292; Çağatay - Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 50-51; Akbaş, *Hicrî İlk İki Yüzyılda İslam Mezhepleri ve Coğrafi Dağılışı*, 39-43.

⁹⁵ Akbaş, *Hicrî İlk İki Yüzyılda İslam Mezhepleri ve Coğrafi Dağılışı*, 56-57.

es-Sakafî gibi hareketlerle belli bir şekil alarak gelişen⁹⁶ Şia da bu dönemde bir yandan Muğire b. Said, Ebu Mansur el-İclî ve Abdullah b. Muaviye gibi zatların mevcut iktidara isyanıyla gelişip güçlenirken,⁹⁷ bir yandan da kendi içinde muhtelif fırkalara ayrılmıştır.⁹⁸ Bunlardan biri olan ve başında Babek'in olduğu Hürremiye, Abbasi hilafeti için daima bir tehdit olarak durmuştur. Bu hareket, geniş bir alana yayılması, uzun süre devam etmesi, teşkilatlanması ve bütünlük arz etmesi bakımından en tehlikeli hareket olmuştur. Siyasi ve askeri sahada dikkate değer kabiliyetlere sahip olan Babek'in taraftarlarının çoğunu köylüler teşkil ediyordu. O, büyük arazilerin taksim edileceğini vaad ediyor ve sözünü de tutuyordu. 201/816 yılında Azerbaycan'da isyan bayrağını açan Babek, uzun müddet isyanını devam ettirmiş, üzerine gönderilen kuvvetleri mağlûp ederek nüfuz alanını genişletmiş, nihayet 223/837 yılında Halife Mu'tasım'ın Türk asıllı kumandanlarından Afşin diye meşhur olan Hayber b. Kavus (v. 226/841) tarafından yakalanarak idam edilmiştir.⁹⁹

Şii İmamiyye fırkası bu yüzyılda ortaya çıkıp sistemli bir hal almış ve ondan sonra hep varlığını sürdürme gelmiştir. 260/873 yılında zuhur eden İmamiyye, Şianın en önemli mezheplerinden biri olmuş; özellikle Irak-İran bölgesinde geniş bir yayılma alanı bulmuştur.¹⁰⁰ Bu arada Şiilik de diğer bazı mezhepler gibi kendi arasında muhtelif fırkalara ayrılmış, bazı aşırı fırkaların ortaya çıkması söz konusu olmuştur.

Zamanla kendi içinde bir takım alt kollara ayrılan¹⁰¹ Zeydiye mezhebinin de bazı önderleri hilafete baş kaldırmış ve çıkan çatışmalarda öldürülmüşlerdir.¹⁰² Bu arada hicrî üçüncü asırda varlığını sürdüren ve hilafet makamına karşı çıkan bazı Zeydî devletler de olmuştur. Fas, Yemen ve Taberistan'da kurulan Zeydî devletleri bunlardandır. Hicrî üçüncü asırda zaman zaman bazı isyanlar yapmışlarsa da büyük başarılar elde edememişler ve zamanla yok edilmişlerdir.¹⁰³

Dirariye, Neccariye, Kerramiye hicrî üçüncü asırda ortaya çıkıp gelişen diğer bazı mezheplerdir.¹⁰⁴ Keysâniyye ve onun alt kolları durumunda olan bazı mezhepler, özellikle de Ravendiye mezhebi de bu dönemde oluşturdukları tehlike bakımından önemli olan mezheplerdendir.¹⁰⁵

Bu asırda vefat edip ilahlık/peygamberlik iddiası yanında İslam'a ve Hz. Muhammed'e hakaretler içeren kitaplar yazanlar da olmuştur. Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Yahya er-Râvendî (İbn Râvendî) ve onunla birlikte hareket eden ve aralarında hoca-talebe münasebeti bulunan Ebû İsa el-Verrâk (v. 247/861) bunlardandır. Bunlardan İbn Râvedî aslen Yahudidir; müslüman olduğunu belirtmiş, fakat aslında müslüman olmamıştır; dönemin zındıklarının başında gelir.

⁹⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, 1: 39-66; Hasan Onat, *Emevî Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 12-121.

⁹⁷ Onat, *Emevî Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, 122-137.

⁹⁸ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, 1: 66-105; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1423, 1: 144-145; Mustafa Öz, "Şia", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39: 111-114; Gulpayganî, *Kelâmî Firkalar ve Mezhepler*, 43-52; Muhammed Ebû Zehre, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye fi's-Siyâse ve'l-Akâid ve Târîhu'l-Mezâhibi'l-Fıkhiyye* (el-Kâhire: Dâru'l-fikri'l-Arabî, ts.), 31-55; Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, 9-101.

⁹⁹ Yıldız, "Abbasiler", 1: 36; Daftary, "Emeviler Döneminde Ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi Ve Milliyetçi Hareketler", 147-148; Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Hürremiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 500-501.

¹⁰⁰ Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, 102-107; Gulpayganî, *Kelâmî Firkalar ve Mezhepler*, 141-256; Mustafa Öz, "İmamiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 207-209.

¹⁰¹ Abdullatîf, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, 134-135.

¹⁰² Gulpayganî, *Kelâmî Firkalar ve Mezhepler*, 131-136.

¹⁰³ Gulpayganî, *Kelâmî Firkalar ve Mezhepler*, 136-139.

¹⁰⁴ Gulpayganî, *Kelâmî Firkalar ve Mezhepler*, 301-306; Çağatay - Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 136-149.

¹⁰⁵ Mustafa Öz, "Keysâniyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2022), 25: 362-363.

Kur'an ve Peygamber düşman olan bu zat, Kur'an ve İslam'a reddiye mahiyetinde kitaplar yazmıştır. Ebû İsa el-Verrâk da onunla aynı fikirlere sahipti ve yazdığı eserlerle İslam'a ve müslümanlara hakaret ediyordu. Ebû Ali el-Cübbâî (v. 303/916) ve el-Mâtürîdî (v. 333/944) gibi bazı alimler bunlara reddiyeler yazmış ve gerekli cevapları vermişlerdir.¹⁰⁶ Siyasi otorite tarafından takip edilen bu zatlardan el-Verrak yakalanıp hapse atılmış ve orada ölmüştür. İbn Râvendî ise kaçıp bir yahudinin evine saklanmış ve bir süre gizli gizli yaşadıktan sonra 298/910 yılında ölmüştür.¹⁰⁷ Bu asırda rablık iddiasında bulunanlardan biri de Muhammed b. Bişr adında biriydi ve onun bazı adamları yakalanıp bu yılda idam edilmişlerdir.¹⁰⁸

Şii, Mutezili, Haricî, Mürcîi olmayanları ifade etmek için kullanılan Ehl-i Sünnet ifadesi, aynı zamanda Ehl-i Hadis diye de bilinmektedir ve daha ziyade Hanbeliler tarafından temsil edilmektedir. Zamanla ahabın ve tabii neslinin uygulamalarına tabi olmayı ifade eden Selefiye ismi de bunlar için kullanılmıştır.¹⁰⁹ Ehl-i Sünnet hicri ikinci asırda zuhur edip şekillenmiş ise de üçüncü asırda daha da güçleşmiş ve rağbet görmüştür. Daha çok İslam'ın orta yolu, Kur'an ve sünnete bağlı olan kişileri temsil eden bu anlayış, Hz. Peygamber ile sahabenin dinin temel konularında takip ettikleri yolu ifade eden bir anlayış olarak ortaya çıkıp Müslümanları bölmekten ziyade, bütünleştirmeyi amaçlayan bir anlayış olmuştur.¹¹⁰ Aynı şekilde Müslümanları Hz. Peygamber'in hadislerini esas alarak birleştirmeye, meseleleri Hz. Peygamber'den gelen hadis rivayetlerine göre izah etmeye, başka bir ifadeyle hadise göre amel etmeye çalışan Ehl-i Hadis ekolü ile İmam Ebû Hanife'nin öncülüğünü yaptığı ve daha çok usul eksenli hareket eden Ehl-i Rey de, Ehl-i Sünnetin birer alt birimi olarak bu asırda şekillenmişlerdir.¹¹¹ Ahmed b. Hanbel Ehl-i Hadis ekolünün en önemli ismidir. Bu ekoller bir süre sonra Eş'ari ve Mâtürîdî mezheplerinin oluşturduğu Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat ekolünü meydana getirecektir.

4. HİCRÎ ÜÇÜNCÜ ASIRDA İSLÂMÎ İLİMLER

Dinî ilimler açısından baktığımızda hicri üçüncü asrın çok verimli geçtiğini görmekteyiz. Hatta bu asrı üretilen eserler ve yetişen alimler bakımından başta Hadis olmak üzere birçok alan için “altın çağ” olarak nitelemek mümkündür.

Hicri ilk iki asırda tefsir ilmi teşekkül etmiş olmakla birlikte tefsir faaliyetlerinin yoğun bir şekilde yapılması hicri üçüncü asırda olmuştur. Bu dönemde telif edilen çok sayıda tefsir ve öne çıkan önemli müfessirler vardır.¹¹² Söz gelimi Yahya b. Sellam ve (ö. 200/815) *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*'ı; Abdurrezzak b. Hemmam (ö. 211/826) ve *et-Tefsîr*'i; Yahya b. el-Hüseyin b. el-Kasım el-Hâdî ile'l-Hakk (v. 298/910) ve *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eser bunlardandır. Bunlar rivayet yönü ağır basan tefsirlerdir.¹¹³ Said b. Mansûr (v. 227/842),

¹⁰⁶ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1412, 11: 112-113.

¹⁰⁷ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1412, 11: 112-113; İlhan Kutluer, “İbnü'r-Râvendî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 179-183; Fuat Aydın, “Verrâk, Ebû İsa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 59.

¹⁰⁸ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1412, 11: 112.

¹⁰⁹ Gulpayganî, *Kelâmî Fırkalar ve Mezhepler*, 169-176; Çağatay - Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 191-195; Akbaş, *Hicri İlk İki Yüzyılda İslam Mezhepleri ve Coğrafi Dağılışı*, 89-91.

¹¹⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Sünnet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 525-530; Akbaş, *Hicri İlk İki Yüzyılda İslam Mezhepleri ve Coğrafi Dağılışı*, 89-92.

¹¹¹ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsu İblîs*, 8-13; Abdullah Aydın, “Ehl-i Hadis”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 507-508; Salim Ögüt, “Ehl-i Hadis”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 508-512; M. Esat Kılıçer, “Ehl-i Rey”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1994), 10: 520-524; Akbaş, *Hicri İlk İki Yüzyılda İslam Mezhepleri ve Coğrafi Dağılışı*, 92.

¹¹² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 50-51.

¹¹³ İsmail Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller* (Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 1968), 147-149; Ahmed el-Emîr Muhammed Cahîn İsmail, “el-Müfessirûn fi bilâdi Mâverâinnehr”, *Câmiatu'l-Ezher havliyyetu Kulliyeti'l-Luğati'l-Arabiyye benîn bi Cercâ*, 17 (2013 1434):

Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), Abd b. Humeyd (v. 249/864), Muhammed b. İsmail el-Buhârî (v. 256/870), Ebû İsa et-Tirmizî (v. 279/892) gibi bu dönemde vefat etmiş ve daha ziyade hadis alanında meşhur olmuş olan bazı alimlerin tefsirleri, ilgili ayetlerin tefsirine dair gelen rivayetlerden ibarettir. Ayrıca bunların tefsirleri Kur'an'ın tamamını kapsamamaktadırlar.¹¹⁴

Hicrî üçüncü asırda Dilbilimsel tefsir çerçevesinde *Garîbu'l-Kur'ân*, *Meâni'l-Kur'ân*, *Î'râbu'l-Kur'ân*, *Müşkilü'l-Kur'ân*, *Emsâlu'l-Kur'ân*, *Müteşâbihu'l-Kur'ân*, *Vücûh ve Nezâir* türünden çok sayıda muhtelif tefsir yazılmıştır.¹¹⁵ Ebû Zekeriya Yahya b. Ziyad Ferra'nın (ö. 207/822) *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 209/824) *Mecâzu'l-Kur'ân*'ı, Ebu'l-Hasan Said b. Mes'ade el-Ahfeş Evsat'ın (ö. 215/830) *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Meâni'l-Kur'ân*'ı, İbn Kuteybe Dîneverî'nin (v. 276/889) *Tefsîru Müşkili'l-Kur'an*'ı ve *Garîbu'l-Kur'ân*'ı, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed İbnu'l-Keysân'ın (v. 299/911) *Meâni'l-Kur'ân* ve *Î'râbuhu* gibi alimlerin eserleri dil yönü ağır basan lugavî tefsirler grubuna girerler.¹¹⁶ Bunların bu çalışmalarla Kur'an tefsirinde yeni bir çıkış açtıklarını, Kur'an'ın daha doğru bir şekilde anlaşılmasına büyük katkı sağladıklarını söyleyebiliriz.¹¹⁷

Mutezile mezhebine mensup olan Ebûbekir el-Esam'ın (v. 200/816) *Tefsîru'l-Kur'ân*'ı bu asırda yazılmış dirayet tefsiri yönteminin önemli bir örneğidir.¹¹⁸ Amr b. Bahr el-Câhız (v. 255/869) da tefsirle uğraşmış olup bu asırda vefat etmiş Mutezili alimlerdenidir.¹¹⁹

Bu asırda ahkâmü'l-Kur'ân türünden 11 adet tefsir yazılmıştır.¹²⁰ İmam Şâfiî (v. 204/820), Ebû İshak İsmail b. İshak el-Cehdamî (282/895) gibi alimer bu asırda Ahkâmü'l-Kur'ân adıyla ahkam ayetlerini kapsayan tefsirler vücuda getirmiş müfessirlerden bazılarıdır.¹²¹ İbâziye mezhebine mensup olup ahkâm tefsiri yazmış olan Ebu'l-Huvvârî Muhammed b. Huvvârî'nin

4684-4692; Ali Ekber Bâbâi, *Medârisu't-tefsî el-İslâmî*, trc. Kemal es-Seyyid (Beyrût: Merkezu'l-hadâre et-tenmiye el-fikr el-İslâmî, 2010), 2: 10-25.

¹¹⁴ Mustafa Yasin Akbaş, *Hadis Edebiyatında Kitâbu't-Tefsirler ve Taberî Tefsiriyle Karşılaştırılması* (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2020), 100-122.

¹¹⁵ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 51-53; İbrahim Abdullah Rufeideh, *en-Nahv ve kutubi't-tefsîr*, 2. Bs (Bingazi: ed-Dâr el-cemâhîriyye li'n-neşr ve't-tevzî' ve'l-I'lân, 1990), 57-298.

¹¹⁶ Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, 161-163; Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı (Hicri İlk Üç Asır)* (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2009), 119-174; İsmail Aydın, *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi* (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2010), 89-141; Mustafa Kurt, *Garîbu'l-Kur'ân ve Garîbu'l-Kur'ân'a Dair Müstakil Eserler* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi), 35-41; Ali Bulut, *Hicri İlk Üç Asırda Kur'an Filolojisine Dair Eser Veren İlim Adamları ve Eserleri* (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi, 1999), 27-74; Ammâr Abdulkarim Abdulmecid, "el-İtticâh el-Luğavî fi't-Tefsîr hattâ Nihâyeti'l-Karni's-Sâlis el-Hicrî", *Mecelletu'l-Câmiati'l-İrâkiyye*, 27-1 (2011 1432): 74-77; Emrullah Ülgen, *Î'râbü'l-Kur'ân'ın Tefsirdeki Yeri ve Önemi* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012), 83-88.

¹¹⁷ Ali Eroğlu, "Kur'ân-ı Kerim'in Tefsiri ve Ma'âni'l-Kur'ân Müelliflerinin Kur'ân Tefsirine Getirdikleri", *EKEV Akademi Dergisi*, 10 (2002): 46-51; İbrahim b. Abdurrahim Hafız Hüseyin, *İlmu Ğarîbi'l-Kur'âni'l-Kerim Merâhiluhu ve Menâhicuhu ve Davabituhi* (Mekketu'l-Mükerreme: Dâru't-Tiybe el-Hadra, ts.), 49-66; Abdulhamid es-Seyyid Tilib, *Ğarîbu'l-Kur'ân Ricâluhi ve Menâhicuhu min İbn Abbas ilâ Ebî Hayyân* (y.y.: yy.y., 1986), 91-215; İsa Ali Şahhâte, *ed-Dirâsât el-Luğavîyye li'l-Kur'âni'l-Kerim fi Evâili'l-Karni's-Sâlis el-Hicrî* (el-Kâhire: Dâru Kubâ li't-Tibâe ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 2001), 31-196.

¹¹⁸ İsmail Cerrahoğlu, "Hicrî II ve III. Asırlarda Tefsir Faaliyetleri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 11/4 (1972): 207.

¹¹⁹ Ahmed b. Yahya Murteza, *Kitâbu Tabakâti'l-Mu'tezile* (Beyrût: y.y., 1380), 62-90; İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 2. Bs (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 94-97; Mustafa Öztürk, *Kur'ân'ın Mu'tezili Yorumu Ebû Müslim el-İsfahânî Örneği* (Ankara: Ankara Okulu Yayıncılık, 2004), 19-28.

¹²⁰ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 57; Mevlüt Güngör, *Kur'ân Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsirler*, 1. Bs (İstanbul: Bayrak Matbaası, 1996), 122-124.

¹²¹ Hüseyin Emin Sert, *Tefsir Tarihinde Fikhî Tefsirler ve İmam Şâfiî'ye Nisbet Edilen Ahkâmü'l-Kur'ân* (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1995), 37-39.

(v. 272/887) tefsirinin adı *ed-Dirâye ve Kenzu'l-Ğinaye ve Münteha'l-Ğâye ve Bülûğu'l-Kifâye fi Tefsîri Hamsi Mie Âye*'dir.¹²²

Sehl b. Abdillâh Tüsterî'nin (v. 283/896) *Tefsîru't-Tüsterî*'si ise işârî/tasavvufî bir tefsirdir.¹²³ Buna göre hicrî üçüncü asırda hem dirayet, hem rivâyet, hem ahkâm, hem lûgat, hem de işârî tefsirler vücuda getirilmiştir.

İsnâaşeriyye Şîası'nın on birinci imamı olan Hasan Askerî'nin (ö. 261/871) *Tefsîru'l-Hasan el-Askerî*'si Şîa anlayışı üzere kaleme alınmıştır. Bunun yanında Yunus b. Abdurrahman'ın (v. 208/823) *Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân*,¹ da Şîî perspektifle yazılmıştır. Muhammed b. Ebî Umeyr (v. 217/832), Hasan b. Mahbûb (v. 224/839) ve Muhammed b. Hassan es-Saffâr (v. 290/902) gibi alimler de tefsirlerini Şîa düşüncesiyle vücuda getirmişlerdir.¹²⁴ Berberî asıllı Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî (ö. 280/893) *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz* adlı tefsirini İbâzîye düşüncesi üzere kaleme almıştır. Abdurrahman b. Rüstem el-Fârisî de İbâdî müfessirler arasında zikredilmektedir.¹²⁵

Bu dönemde 20'den fazla önemli ve kapsamlı tefsirin yazıldığını söyleyebiliriz. Daha az kapsamlı olanları da eklersek bu sayı çok daha fazla olacaktır. Nitekim Fencfûrî, hicrî üçüncü asır alimi olan aralarında yukarıda geçenlerin de yer aldığı 54 müfessire yer vermiştir ki bunların bir kısmı aynı zamanda diğer alanlarda da oldukça şöhret sahibi alimlerdir.¹²⁶

Ebû Abdillâh Muhammed b. Sahnûn b. Said et-Tenûcî (v. 255/868) Kayrevân bölgesinde meşhur olmuş ve burada tefsir yazmış hicrî üçüncü asrın önemli bir müfessirdir.¹²⁷ Hindistan bölgesinde de bu asırda diğer ilimler yanında tefsirle de uğraşan 15 alim zikredilmiştir.¹²⁸ Yemen'de bu asırda Abdurrezzâk b. Hemmam es-San'ânî (v. 211/826), Ebû Muhammed el-Kasım b. İbrahim el-Hüseyinî er-Ressî, (v. 246/860) ve Yahya b. el-Hüseyin b. el-Kasım el-Hâdî ile'l-Hak (v. 298/910) adında üç müfessir yetişmiştir.¹²⁹

Bu tefsirlerin çoğu günümüze gelmişken Endülüs'ün en önemli müfessiri olan Bakî b. Mahled'in (ö. 276/889) rivayet tefsirinin mühim örneklerinden biri olan *et-Tefsîru'l-Kebîr* adlı

¹²² Hüseyin Tekin Gökmenoğlu, "Ahkam Tefsirleri ve Özellikleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1994): 210-211.

¹²³ Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 2. Bs (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998), 63-72; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1. Bs (Ankara: Fecr Yayınevi, 1996), 2: 14-19; Mehmet Kaya, *Kur'an'ın Nazarî-Sûfî Tefsiri (Abdurrezzak Kâşânî ve Kur'an'ı Yorum Metodu)* (Ankara: Sage Yayınları, 2018), 10-14.

¹²⁴ Aslan Habibov, *İlk Dönem Şîî Tefsir Anlayışı* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007), 18-20; Mecdî b. Avd Cârîhî, *Menhecû's-Şîa el-İmâmiyye el-İsnâ Aşeriyye fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm Evvelen: el-İmâmiyye el-Mu'tedilûn (et-Tabersiyye Nümuzece)* (y.y.: y.y., 1430), 47-48; Cerrahoğlu, "Hicrî II ve III. Asırlarda Tefsir Faaliyetleri", 207-208; Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 85-89; Muhammed Muhammed İbrahim Assâl, *eş-Şîa el-İsnâ aşeriyye ve menhecuhum fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (y.y.: y.y., 1427), 71-72.

¹²⁵ Nasır b. Muhammed b. Salih Sâiğ, "el-İbâdiyye ve Menecuhum fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm", *Mecelletu'l-Uumi's-Şer'iyye, Câmîatu'l-Kasîm* 6/1 (2012 1434): 354; İsmail Albayrak, "İbâdi Tefsir Usûlüne Genel Bir Bakış", *Ekev Akademi Dergisi* 19/61 (2015): 48; Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 80-83; Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, 139-147; Ali Ahmed Sâlûs, *Maa'l-İsnâ Aşeriyye fi'l-Usûli v'l-Furû' Mevsûa Şâmîle ve Mulhakun bihâ es-Sünneh Beyânu'llâhi alâ Lisâni'-Resûl sallallâhu aleyhi ve sellem*, 7. Bs (er-Riyâd-Mısır-Katar: Dâru'l-Fadîle-Mektebetu Dâri'l-Kur'ân-Dâru's-Sakâfe, 1424), 2: 478-490.

¹²⁶ Muhammed Tahir Fencfûrî, *Neylu's-Sâirîn fi Tabakâti'l-Müfessirîn* (Lahor: Mektebetu'l-Yemân Dâru'l-Kur'ân, 1421), 63-82.

¹²⁷ Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman Rûmî, *et-Tefsîr el-Fikhî fi'l-Kayrevân hatta'l-karnî'l-hâmis el-hicrî* (er-Riyâd: Mektebetu't-tevbe, 1417), 16.

¹²⁸ Abdulhayy b. Fahrüddin Hüseyinî, *el-İ'lâm bimen fi Târîhi'l-Hind mine'l-A'lâm el-Musemmâ Nüzhetu'l-Havâtîr ve Behcetü'l-Mesâmi'* ve'n-Nevâzîr (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1420), 1: 53-58.

¹²⁹ Ali b. Hessân b. Ali bin Hessân, *et-Tefsîr fi'l-Yemen arz ve dirâse*, 1. Bs (er-Riyâd: Kürsiyyu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve ulûmihi bi Câmîati'l-Melik Suûd, 1436), 149-155.

tefsiri ne yazık ki bize ulaşmamıştır.¹³⁰ Yine Bakî b. Mahled'ten başka hicrî üçüncü asırda vefat etmiş olan Abdurrahmân b. Mûsâ el-Hüvvârî (228/842), Abdülmelik b. Habîb (239/853), İbrâhîm b. Hâlid el-Kurtubî (249/863) de bu bölgenin müfessirleridir.

Muhammed b. Sehnûn (256/869), Muhammed b. Abdûs (261/874) tefsir alanında eser yazmış olan bazı alimlerdir ki bunların da çalışmaları günümüzde mevcut değildir.¹³¹

Hicrî üçüncü asır ulûmu'l-Kur'an eserlerinin oluşumu açısından da önem arz etmektedir. Bu alanın ilk eserlerinden biri kabul edilen Hâris el-Muhâsibî'nin *el-Akl ve Fehmu'l-Kur'an* adlı eserleri bu dönemin önemli eserleridir.¹³² Hicrî üçüncü asır bilhassa i'câzu'l-Kur'ân konusunda önemli gelişmelere sahne olmuştur. Ebû İshak en-Nazzâm (v. 231/845) ve Ebû Osman Amr b. Bahr Câhız el-Kinânî (v. 255/869) gibi bazı Mutezilî alimlerin sarfe konusunu gündeme getirmeleri de bu çağda olmuştur.¹³³ Bilindiği gibi sarfe teorisini ileri sürenler şöyle demektedir: “Fesahat ve belâgat itibariyle Kur'an'ın benzerini, hatta ondan daha üstün olan bir kitabı Arap ediplerinin meydana getirmesi aklen mümkündür. Ancak Allah, inkârcılardan Kur'an'la yarışma cesaret ve bilgisini onlardan alarak bu işi gerçekleştirmelerini engellemiştir. Bu sebeple Kur'an'ın mucize oluşu, Allah'ın aslında yapma gücüne sahip oldukları bu işten inkârcıları geri çevirmesi (sarf) fiiliyle irtibatlıdır ve teori adını bu fiilden almıştır.”¹³⁴

Hicri üçüncü asır hadis ilmi açısından önemli muhaddislerin yaşadığı ve hadis ilminin en güvenilir kaynaklarının verildiği, kısaca hadis ilminin kemale erdiği bir asırdır. Pek çok kaynak, bu asır hadis ilimleri bakımından “altın çağ” olarak nitelendirmiştir. Dönemin başlarında vefat eden *el-Müsned* adlı eserin müellifi Ebû Davud et-Tayâlisî (v. 204/819) bu asırda zikredilmesi gereken ilk önemli hadis alimidir. *el-Musannef* adıyla oldukça meşhur birer hadis eseri yazmış olan Abdurrezzak b. Hemmâm (v. 211/827) ve Said b. Mansûr (v. 227/842) asrın en önemli hadis alimlerindedir. Başta *el-Müsned* yazarı Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) olmak üzere Kütüb-ü Sitte müellifleri İmam el-Buhari (v. 256/870), İmam Müslim (v. 261/875), İbn Mace (v. 273/887) Ebu Davud (v. 275/889), et-Tirmizi (v. 279/893) ve her ne kadar hicrî dördüncü asrın başında vefat ettiği için burada kendisine yer verilmemişse de en-Nesai (v. 303/916) bu asırda yaşamış ve hadis alanının şaheserleri olan sahih ve sünenlerini bu devirde oluşturmuşlardır. Yahya b. Maîn (v. 233/848), Ebu'l-Hasan Ali b. El-Medîni (v. 234/849), Ebû Bekir İbn Ebi Şeybe (v. 235/850), İshak b. Rahuye (v. 238/853), Ebu Muhammed ed-Darimi (v. 255/869), İbn Kuteybe ed-Dîneverî (v. 276/890), Ebu Zür'a ed-Dîmaşkî (v. 281/895), Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-Bezzâr el-Basrî (v. 292/905) ve Muhammed b. Abîd İbn Ebî Dünya (v. 281/894) da bu asırda öne çıkmış ve mühim hadis kitapları telif etmiş önemli hadis alimleridir.¹³⁵ Ahmed b. Hanbel'in oğlu ve babası gibi büyük hadis alimi olan Abdullah (v. 290/903) da bu asrın çok önemli hadis alimlerinden biridir.¹³⁶ 700.000 hadis ezbere bildiği

¹³⁰ Yunus Ekin, “Endülüs Tefsir Geleneği”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2001): 249; Mustafa Şentürk, “Endülüs Tefsir Kültürü”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012): 61.

¹³¹ Şentürk, “Endülüs Tefsir Kültürü”, 58-59.

¹³² Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 117-123.

¹³³ Erdoğan Baş, “Kur'an İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi (I-IV. Asır)”, *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları III* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002), 36-37.

¹³⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Sarf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 140-141.

¹³⁵ Muhammed Zubayr Siddîqî, *Hadis Edebiyatı Tarihi Menşei, Tekâmülü, Husûsiyetleri ve Tenkidi*, trc. Yusuf Ziya Kavakçı (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1961), 77-112; Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi* (İstanbul: Dergah Yayınları, ts.), 295-320; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 2. Bs (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988), 231-260; Ekrem Ziya Umerî, *Hadis Tarihi*, trc. İsmail Kaya (Konya: Esra Yayınları, 1990), 31-40; Musa Erkaya, “Hicrî III: Asır İtibariyle Bağdat'ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2008): 259-270.

¹³⁶ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1412, 11: 96-97.

söylenen meşhur hadis alimi Ebû Zür'â Ubeydullah b. Abdulkerim er-Râzî (v. 264/878) da bu asırda vefat etmiştir.¹³⁷

Endülüs'te de hicrî üçüncü asırda hadis yönünde bir takım gelişmeler olmuştur. Başta aynı zamanda önemli bir müfessir olan Bakıy b. Mahled olmak üzere bölgede bazı hadis alimleri yetişmiş, hadis alanında önemli bazı kitaplar telif edilmiştir.¹³⁸

Hicrî üçüncü asırda Ahmed b. Muhammed b. Halid Barkî (v. 274/887), Muhammed b. Saffar (v. 290/902) ve Hamid-i Kummî (v. 299/911) gibi bazı Şîi alimler hadis konusunda bir gayret ortaya koymuşlarsa da asıl önemli Şîi hadis kitapları bundan sonraki asırda yazılacaklardır.¹³⁹

Fıkıh ilmi açısından bakıldığında Şafii mezhebi her ne kadar hicrî ikinci asırda teşekkül etmeye başlamışsa da İmam Şafî'nin (v. 204/820) hicri üçüncü asrı başında vefat etmiş olması hasebiyle Şafî Mezhebi bu asrın bir gelişmesi olarak değerlendirilmiştir. Hanbeli mezhebinin teşekkülü ise hicri üçüncü asra denk gelmektedir. Mezhebin kurucusu İmam Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) bu asrın en önemli simalarından biridir. Hicrî ikinci asırda kurulmuş olan Hanefî ve Maliki mezhepleri de üçüncü asırda tekâmül devrini yaşamış ve bu mezheplerle ilgili önemli eserler vücuda getirilmiştir. Hasan b. Ziyad (v. 204/820), İsa b. Eban (v. 221/836), İbn Habib es-Sülemi (v. 238/853), Ebû Said Sahnûn et-Tenûhî (v. 240/855) ve el-Hassâf eş-Şeybânî (ö. 261/875) gibi önemli Hanefî ve Maliki fukahası bu asırda yaşamıştır. Dönemin öne çıkan diğer bir fikhî mezhebi de Zâhiriyye'dir.¹⁴⁰ Mezhebin kurucusu Ebû Süleyman Davud ez-Zâhirî (v. 270/884) hicrî üçüncü asırda doğmuş, mezhebini bu asırda kurmuş ve yine bu asırda vefat etmiştir.¹⁴¹

Kelam ilmi hicrî birinci ve ikinci asırda büyük oranda teşekkül etmişse de hicri ikinci asır ve özellikle de hicrî üçüncü asırda Müslümanların yabancı kültürlerle tanışmaları, başta Yunan düşüncesi olmak üzere muhtelif medeniyetlere has kitapların Arapçaya tercümesi ile yeni bir safhaya geçmiştir. Dolayısıyla bu asırda yabancı kültür ve medeniyetlere ait teolojik konular Kelam'a girmeye başlamış ve buna yönelik eserler kaleme alınmıştır. Bu asırda özellikle reddiye kültürünün öne çıktığını, bazı bâtıl mezheplere yönelik reddiye türünden eserlerin yazıldığını görmekteyiz. Buhârî'nin (v. 256/870), *Ef'alü'l-İbâd ve'r-Red ale'l-Cehmiyye*, Osman b. Said ed-Dârimî'nin (v. 280/894) *er-Red al'el-Cehmiyye*, İmam Şafii'nin (v. 204/820) *er-Red 'alâ İbn 'Uleyye* gibi eserleri zikri geçen hususa örnek verilebilir. Bu dönemde İbn Kullâb el-Basrî (v. 240/854), el-Hâris el-Muhâsibî (v. 243/857), Ebû Bekir İbn Ebi Şeybe (v. 235/849), Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), Ali b. Said el-Mervezî (v. 292/905), Abdullah b. Hanbel eş-Şeybânî (v. 290/903) gibi alimler Kelam ilminde öne çıkmışlardır. Mutezile kelamının önde gelen isimleri olan en-Nazzam (v. 231/845), Ebu'l-Huzeyl el-Allaf (v. 235/849) ve Amr b. Bahr el-Câhız (v. 255/869) da bu asrın önde gelen alimleridir.

Hicri üçüncü asır Tasavvuf ilmi açısından da oldukça önemlidir. Her ne kadar hayatı ikinci asırda geçmiş olsa da hicrî üçüncü asrın başında vefat ettiği için, tasavvuf aleminin en önemli simalarından biri olan Ebu'l-Mahfûz Ma'rûf el-Kerhî'yi (v. 200/816) burada zikretmeyi uygun gördük. Meşhur mutasavvıflardan ve tasavvuf ilminin kurucularından Bişr el-Hâfî (v. 227/841),

¹³⁷ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1412, 11: 37.

¹³⁸ Mustafa Muhammed Humeydatu, *Medresetu'l-Hadis fi'l-Endülüs* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1428), 1: 114-313; Mustafa Öztoprak, *İbnü'l-Harrât el-İşbîlî'nin (v. 582/1186) Hadis İlmindeki Yeri* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2012), 10-19.

¹³⁹ Ali Nâsirî, "Şia Hadis Tarihine Genel Bir Bakış", *Misbah* 3/7-8 (2014): 146; Etan Kohlberg, "Şîi Hadis", *Ekev Akademi Dergisi*, trc. Mehmet Ali Büyükkara 2/2 (2000): 52-53.

¹⁴⁰ H. Yunus Apaydın, "Zâhiriyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 95-100.

¹⁴¹ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1412, 11: 47-48; Nureddin İtr, "Dâvûd ez-Zâhirî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 49-50.

Bâyezid-i Bistâmî (v. 234/848), el-Hâris el-Muhâsibî (v. 243/857), Zunnûn el-Mısrî (v. 245/859), Serî es-Sakatî (v. 251/865), Ebû Said el-Harrâz (v. 277/890), Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî (v. 283/896) ve Cüneyd-i Bağdâdî (v. 297/909) gibi hepsi de hikmet ve irfan erbabı olan âlimler bu asırda yaşamış, bu asırda eser yazmış ve düşüncelerini bu asırda yaymışlardır. Hicri üçüncü asır, tasavvufun bir ilim olma mücadelesi vermesi açısından da önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca şatahat tartışmaları, şeriat-hakikat ve nübüvvet-velâyet gibi önemli tasavvuf meselelerinin anlaşılması açısından da önemli bir konumdadır. İbn Kesîr, tasavvuf tarihinde önemli bir yere sahip olan Muhammed b. Abdillâh Ebû Bekir ed-Dakkâk (v. 290/902) adında bir alimin de bu asırda vefat ettiğini yazmıştır.¹⁴² Ebû'l-Hüseyn en-Nûrî (v. 295/908) ve *Amelu'l-Yevm ve'l-Leyle* adlı eserin sahibi Hasan b. Ali el-Hafız el-Muammerî (v. 295/908) de bu asırda vefat etmişlerdir.¹⁴³ Yanında yelleniveren bir kadını mahcup etmemek için sağrlık numarası yapıp ses duymadığını söyleyen ve daha sonra da yine kadın mahcup olmasın diye hayatı boyunca bu numarayı devam ettiren ve bundan dolayı sağır manasında el-Esam diye anılan ince ruhlu, naif, latif bir insan olan Ebû Abdırrahman Hâtim el-Esam el-Belhî el-Horasânî (v. 237/851) de bu asırda vefat etmiş önemli mutasavvıf şahsiyetlerden biridir.¹⁴⁴

Kıraat alanında yazılan eserler hicrî birinci yılın ikinci yarısına kadar gitmektedir. Hicrî ilk üç asırda daha çok Mekke, Medine, Kûfe, Basra ve Şam gibi şehirlerde bulunan kıraat âlimleri zamanla bazı tercihlerde bulunmuş ve insanlar da bunlardan bazıları üzerinde yoğunlaşmıştır. İlk kıraat ekolleri de böyle ortaya çıkmıştır. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) kıraate dair kitabında meşhur yedi kıraatin yanında yirmi beş kıraat zikrederken, Cehdamî (ö. 282/896) de *Kitâbü'l-Kirâât* adlı eserinde yirmi kıraati toplamıştır. Hicrî üçüncü asır bağlamında kıraat-ı aşereden zikredilebilecek tek kıraat alimi Halef b. Hişam (ö. 229/844)'dır. Fakat Yakub el-Hadaramî'yi (v. 205/821) de bu asırda vefat ettiği için burada zikretmek gerekir. Bu imamların ravilerine gelince bunların büyük çoğunluğu üçüncü asırda vefat etmişlerdir. Bunların arasında Hamza'nın ravisi Halef b. Hişam (v. 229/844) ve Hallâd b. Halid (v. 220/835); Nâfi'nin ravisi Kâlûn (v. 220/835); Ebû Amr'in ravileri Dûrî (v. 240/854) ve Sûsî (v. 261/874); İbn Amir'in ravisi Hişam b. Ammâr (v. 245/859) ve İbn Zekvân (v. 242/856); Abdullâh b. Kesir'in ravileri Bezzî (v. 250/864) ve Kunbul (v. 291/903); Kisâî'nin ravileri Dûrî (v. 240/854) ve Ebu'l-Hâris'i (v. 240/854) zikredebiliriz ki diğer bazı kıraat âlimleri de bu asırda vefat etmişlerdir. Mesela Yakub'un ravileri olan Rûveys (v. 238/852) ve Ravh (v. 235/849); Halef'in ravileri olan İshak el-Verrâk (v. 286/889) ile İdris b. Abdülkerim (v. 292/905) de bu asırda ölmüşlerdir. Ayrıca Ebû Hâtim es-Sicistânî (255/869) ve Ahmed b. Cübeyr (v. 258/871) gibi yine bu asırda vefat etmiş olan âlimler de oldukça önemlidirler.¹⁴⁵ Endülüs'te ise Ebû Musa el-Hevvârî (v. 216/831), Muhammed b. Vaddâh (v. 287/900) gibi âlimler öne çıkmaktadırlar ki, Kıraat ilmi Endülüs'e bunlar aracılığıyla girmiştir.¹⁴⁶ Bütün bunlar hicrî üçüncü asrın Kıraat ilmi açısından ne kadar zengin olduğunun göstergesidir.

Hicri üçüncü asır genel olarak dört döneme ayrılan Arap dili tarihi açısından birinci dönem içine girer. Bu dönemdeki belâgat çalışmalarının esas hedefi Kur'ân'ı bütün yönleriyle ele almaktır. Müberred'in (v. 285/898) *el-Kâmil*'i belagata dair meseleleri ayrıntılandırması

¹⁴² İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1412, 11: 97.

¹⁴³ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1412, 11: 106-107; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 63-86.

¹⁴⁴ Mustafa Bilgin, "Hâtim el-Esam", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 470.

¹⁴⁵ Abdulhamit Birışık, "Kıraat", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2022), 25: 427-428; Necati Tetik, *Başlangıçtan IX. Hicrî Asra Kadar Kirâat İlminin Ta'limi* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1981), 35-41; Nadir Akgeyik, *Kıraat-ı Aşere İmamlarının Ravileri ve Tarikleri* (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2021), 35-76.

¹⁴⁶ Abdulhalim Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmi* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2021), 24; Nur Kübra Demirci, *Kıraat İlminin Endülüs'e İntikalinde Mısır Kıraat Âlimlerinin Etkisi* (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2019), 59.

açısından çok önemlidir.¹⁴⁷ Yine Câhız'ın (v. 255/869) *el-Beyân ve 't-Tebyîn*'i de bu dönemdeki bir diğer önemli eserdir. Bunlardan başka dil, edebiyat ve tefsirle ilgili olarak ortaya konan ve belâgat konularına da yer veren Ferrâ'nın (v. 207/822) *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın (v. 209/824) *Mecâzü'l-Kur'ân*, *İ'râbü'l-Kur'ân* ve *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, İbn Kuteybe'nin (v. 276/889) *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*'ı dikkat çeken önemli eserlerdir. Edebî tenkit bağlamında İbn Sellâm el-Cumahî'nin (v. 231/846) *Tabakâtü Fuhûli 'ş-Şu'arâ*' adlı eseri, İbn Kuteybe'nin (v. 276/889) *eş-Ş'ir ve 'ş-Şu'arâ*', İbnü'l-Mu'tezz'in (v. 296/908) *Tabakâtü 'ş-Şu'arâ*' adlı eserleri bu dönem bağlamında oldukça önemlidirler. Hicrî üçüncü asır nahiv ilmi açısından ise gelişme ve olgunluk devreleri içinde yer alır. Üçüncü asrın ortalarına kadar devam eden gelişme evresinde daha çok Sîbeveyhi'nin (v. 180/796) *el-Kitâb*'ına şerh, ihtisar, eleştiri, savunma, ikmal vb. çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca lugat, edebiyat, nevâdir, ahbâr gibi doğrudan ilgisi bulunmayan konular nahiv ilminin bünyesinden çıkarılmış, nahiv yalnız kendi konuları ile sarf konularını kapsar duruma getirilmiştir. Hicrî üçüncü asrın ikinci yarısından asrın sonuna kadar devam eden olgunluk devresinde ise önceki çalışmalar şerh, ikmal ve ihtisar edilmiş, terimler tamamlanmış ve tanımlar yeniden gözden geçirilmiştir. Bu dönemde Basra ve Kufe mekteplerine mensup dilciler arasında gramer tartışmaları kızışmıştır. Muhammed b. Ahmed İbn Keysân, asrın nahiv üstadları olan Müberrid (v. 286/900) ve Sa'leb'ten (v. 291/904) daha iyiydi.¹⁴⁸ Nahiv üstadı olan ve Nahivle ilgili çok eser yazmış aynı zamanda takva ehli bir tasavvuf âlimi olan Ebû Osman el-Mâzinî (v. 247/861) bu asırda vefat etmiş idi.¹⁴⁹

Siyer ve Tarih Yazıcılığına gelecek olursak, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Vâkîdî (v. 207/823) asrın önemli tarih alimlerinden biridir. Onun *Kitâbü'l-Megâzî*'sinin en bâriz özelliği Resûlullah'ın yalnızca Medine dönemindeki gazve ve seriyelerini ele almış olmasıdır. İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîretü'n-Nebeviyye* adıyla bilinen kitabı asrın en önemli sîret kitaplarından biridir. Hicrî üçüncü asrın büyük tarihçilerinin başında Ali b. Muhammed el-Medâinî (v. 228/843) gelir. 240'ı aşan kitap ve risâlelerinden en kapsamlısı *Ahbârü'l-Hulefâ'i'l-Kebîr* olup tarihçiler bundan geniş rivayetler iktibas etmiştir. Siyer ve megâzîye yer veren ilk tabakat eseri olan *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr (et-Tabakâtü'l-Kübrâ)* İbn Sa'd (v. 230/845) tarafından bu asırda yazılmıştır. Fütihat tarihçisi olarak tanınan Ahmed b. Yahay Belâzürî'nin (v. 279/892) *Ensâbü'l-Eşraf*'ı, Halife b. Hayyât'ın (v. 240/854-55) *et-Târîh* ve *Kitâbü't-Tabakât* adlı eserleri dönemin en önemli eserlerindedir. Basra dil mektebinin önde gelen âlimlerinden el-Asma'îyyât adlı antolojisinde eski Arap şiirlerini toplayan, ahbâr râvisi Asmaî'nin (v. 216/831) ayrıca *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm* adlı bir kitabı bulunmaktadır. *Târîhu'l-Ya'kûbî*'nin müellifi Ebu'l-Abbas Ahmed el-Ya'kûbî (v. 292/905) de bu asrın önemli bir tarihçisidir.¹⁵⁰

Muhaddis Tirmizî (v. 279/892) ilk defa *Kitâbü'ş-Şemâil/eş-Şemâilu'n-Nebeviyye* adlı eserini yazarak Hz. Peygamberin şahsî vasıflarından bahsetmiş, böylece Şemâil diye yeni bir ilim dalı ortaya çıkmıştır.¹⁵¹

Ensâb âlimi, tarihçi ve edip Muhammed b. Habîb'in (v. 245/860) birçok eseri arasında, ayrıntılara girmeden soy kütüklerini ve annelerinin adını listeler halinde yazdığı peygamberler ve halifeler tarihi niteliğindeki *el-Muhabber*'i ile Hz. Âdem'den itibaren bütün peygamberlerle Kureyş kabilesinin ensâb ve ahbârına yer verdiği *el-Münemmak fî Ahbâri Kureyş* adlı eseri de burada zikredilmelidir. Ayrıca yine ensâb konusunda Arap-İslâm dünyasının en önemli

¹⁴⁷ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1412, 11: 79-80.

¹⁴⁸ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1412, 11: 117; Mustafa Kılıçlı, *Hicri III. Asırdaki Dil Çalışmaları ve Belli Başlı Dilciler* (Doktora Ön Çalışması, Atatürk Üniversitesi, 1982), 16-124; Hüseyin Elmalı, *Hicri III. Asırda Arap Edebiyatı Sahasındaki Çalışmalar ve Belli Başlı Edipler* (Doktora Ön Çalışması, Atatürk Üniversitesi, 1982), 14-134.

¹⁴⁹ Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrût: Mektebetü'l-Maârif, 1412), 10: 352-353.

¹⁵⁰ Murat Ağarı, "Ya'kûbî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 287-288.

¹⁵¹ M. Yaşar Kandemir, "Şemâil", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 497-500.

şahsiyeti kabul edilen Hişâm b. Muhammed el-Kelbî'nin (v. 204/819) başta ensâba ve ahbâra dair olmak üzere 150 kadar eser yazdığı kaydedilmektedir. İbnü'l-Kelbî, babasının her kabile için ayrı ayrı topladığı bilgileri günümüze eksik bir nüshası intikal eden *Cemheretü'n-Neseb* ile *Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-kebîr* adlı eserlerinde bir araya getirmiştir.

İslam Coğrafyacılığı da bu asırda daha anlamlı ve önemli bir hal almıştır. Daha önceleri coğrafya konusunda bilinenler, Aristo ve Platon'un eserlerinde bulunan bilgilerden ibaretti. Ancak Batlamyus'un (v. 168/784) Coğrafyasını önce filozof Ya'kub b. İshak el-Kindi (v. 252/866), ardından Sâbit b. Kurre (v. 288/901) Arapçaya tercüme ederek, coğrafya alanında çok önemli bir iş yapmışlardır. Özellikle Ahmed b. İshak Yakûbî'nin (v. 292/905) *Kitâbu'l-Büldân* adlı eseri bu alanda büyük bir çığır açmıştır. Coğrafya alanıyla ilgili daha önemli çalışmalar bu yüzyıldan sonra daha fazla oranda yapılacak, daha önemli eserler vücuda getirilecektir.¹⁵²

Bu asırda daha önceki asırda olmayan Felsefe, Matematik, Astronomi, Tıp, Fizik, Kimya gibi alanlarda da ciddi gelişmeler yaşanmıştır. Asrın en önde gelen matematik ve astronomi bilginlerinden biri olan Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Fergânî (v. 247/861) bunlardan biridir.¹⁵³ Cezîre bölgesinden olan Ebû Yakub İshak b. Huneyn (v. 298/910) hem kendisi hem babası tabip olan bir kiş idi. Babası Aristo'nun eserlerini Arapçaya çeviriyordu.¹⁵⁴ Muhammed b. İsa el-Harezmi (v. 235/849), Câbir b. Hayyân (v. 200/815), el-Hasan b. Ebi'l-Huseyb İbnü'l-Huseyb (v. 230/844), Ebû Yusuf el-Kindî (v. 256/870), İbn Sikkît (v. 244/858) gibi alimler tıp, kimya, astronomi, bitki bilimi gibi tabii ilimler alanında yetişip bu asırda vefat etmiş olan alimlerden bazılarıdır.¹⁵⁵ Felsefe alanında da Yakup b. İshak el-Kindî (v. 252/866) bu asrın en önemli alimidir.¹⁵⁶

5. HİCRÎ İKİNCİ ASIRDA İLİM MERKEZLERİ

Kur'an'da ilim ve âlimin önemine vurgu yapan çok sayıda ayetin olduğu malumdur. Hz. Peygamber de birçok hadisinde ilme, ilim tahsil etmeye, ilim tahsil edilen mekânlara, ilim tahsil edene, ilim verene, ilmin yapılmasına hizmet edip destekleyene vs. dikkat çekmiş, bu amellerin Allah katında ne kadar önemli ve değeri olduğuna işaret etmiştir ki buna daha önceki bir çalışmada değinilmiş idi. Yine bu çalışmada Hz. Peygamber'in, Bedir savaşında esir düşenleri, çocuklara okuma-yazma öğretmeleri karşılığında serbest bırakmasının, ilme verdiği önemin çok mühim bir göstergesi olduğu yazılmış idi. Ondan sonra da halifeler ve sahabeler ilme büyük değer vermişlerdir. Bu sayede Medine oldukça önemli bir ilim ve kültür merkezi olmuştur.¹⁵⁷ Bilhassa Übey b. Kab'ın ve diğer bazı sahabelerin tefsir, kıraat, hadis, fıkıh ve benzeri alanlarda verdiği eğitim sayesinde Medine'de hicri birinci ve ikinci asırlarda önemli alimler yetişmiş idi.¹⁵⁸ Her ne kadar Hz. Peygamber'in türbesinin kendisinde bulunması ve hac ve umre

¹⁵² Betül Yurtalan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Mezhepler* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2015), 12-31.

¹⁵³ Mahmut Kaya - Sami Şelhüb, "Fergânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 377-378.

¹⁵⁴ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1412, 11: 116.

¹⁵⁵ Abîd, *el-Merkez el-İlmiyye fî'l-Meşriki'l-İslâmî ve Devruhâ el-Hadâri fî'l-Asri'l-Abbâsi el-Evvel (132-232 h./749-846 m)*, 180-202.

¹⁵⁶ Mahmut Kaya, "Kindî, Ya'kub b. İshâk", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26: 41-42.

¹⁵⁷ Sa'd b. Musa Musî, *Târîhu'l-hayât el-ilmîyye fî'l-Medîneti'n-Nebeviyye hilâle'l-karni's-sânî el-hicri* (Yüksek Lisans Tezi, Câmîiatu Ummi'l-Kura, 1409), 3-91.

¹⁵⁸ Ebû Hâtîm Muhammed b. Ahmed el-Bustî İbn Hibbân, *Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1416), 79-172; Nebi Bozkurt - Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Medine", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 310-311; Hüseyin Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası (Hicri İlk 150 Yıl)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2019), 46-70; Mansur Koçinkağ, "Erken Dönem İslam Düşüncesinde İlim Kavramı ve Bölgesel İlim Halkaları", *Hz. Peygamber ve İlim*, ed. M. Bedirhan

ibadetlerinin mutlaka uğranılması gereken bir mekânı olması hasebiyle Müslümanların nezdinde çok büyük ve önemli bir yere sahip ise de Emevilerin hilafeti Şam'a, daha sonra Abbasilerin de Bağdat'a taşınmasıyla Medine diğer alanlarda olduğu gibi ilim ve kültür alanında da eski değer ve itibarını kaybetmiştir. Nitekim daha önceki bir çalışmada buna değinilmişti.¹⁵⁹ Bununla birlikte yine de hicrî üçüncü asırda vefat eden bazı önemli Medine'li alimler vardır. Mesela Kâlûn (v. 220/835, İsmail b. Ebî Evs (v. 226/840) gibi hicrî üçüncü asrın bazı kıraat alimleri Medinelidirler.¹⁶⁰ Abdullah b. Nâfi' ez-Zübeyrî (v. 216/831), el-Ka'nebî (v. 221/836) gibi hadis alimleri de Medinelidirler.¹⁶¹ Medineli olan Abdullah b. Nâfi' es-Sâi' (v. 206/821) el-Evsî (v. 220/835), Ebû Mas'ab (v. 242/856) hicrî üçüncü asırda yaşamış fıkıh alimleridir. Muhammed b. Ömer el-Vâkidî (v. 207/823) de Medineli çok önemli bir tarih alimidir.¹⁶²

Daha önce de işaret edildiği üzere¹⁶³ Mekke, bir ibadet ve ticaret merkezi olması hasebiyle cahiliye döneminde de ilim ve kültür açısından önem arz ediyordu. Şehir, lim yönünden asıl değerini Hz. Peygamber'in vefatından sonra Abdullah b. Abbas başta olmak üzere bazı sahabilerin buraya gelip yerleşmesi ve tefsir, fıkıh, hadis, Arap dili, Kıraat gibi alanlarda eğitim-öğretim halkaları kurup ders vermeye başlamasıyla kazanmıştır. Mekke, İbn Abbas'ın eğitim-öğretim faaliyetleri sayesinde diğer bazı alanlar gibi tefsirde de bir ekol haline gelmiş; bu sayede hicrî birinci ve ikinci asırda vefat etmiş olan çok sayıda mühim alime mekân olmuştur.¹⁶⁴ Mekke'nin önde gelenlerinden olup hicrî üçüncü asırda vefat etmiş alimler de vardır ki bunların arasında Kıraat konusunda Abdullah b. Yezid b. Abdurrahman (v. 213/828), Ahmed b. Muhammed b. Alkame (v. 240/854), Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-Bezzâr (v. 250/863), Kunbul (v. 291/903) gibi alimleri zikredebiliriz. Tefsir alanından da Said b. Mansûr'u (v. 227/841) örnek vermek mümkündür. Said b. Mansûr aynı zamanda çok önemli bir hadis alimidir. Mü'mil b. İsmail el-Adevî (v. 206/821), Abdullah b. Zübeyr el-Hümejdî (v. 220/835), İbrahim b. Muhammed eş-Şâfiî (v. 238/852), Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yezid el-Hulvânî (v. 242/856) de hadis ve kıraat alanının önemli isimleri olup bu asırda vefat etmişlerdir. Abdülmecid b. Abdulaziz (v. 206/821), Süleyman b. Harb (v. 224/838) Fıkıh alanının; Muhammed b. Abdullah el-Ezrakî (v. 223/838), ez-Zübeyr b. Bekkâr (v. 256/869) da Siyer ilminin bu asırda vefat etmiş Mekkeli alimleridir.¹⁶⁵

Kufe, daha önceki bir çalışmada işaret edildiği üzere¹⁶⁶ Hz. Ömer zamanında kurulan yeni bir şehir olmakla birlikte İbn Mes'ûd'un orada görev yapması sayesinde en önemli ilim merkezlerinden biri olmuştur.¹⁶⁷ Başta Yemen olmak üzere muhtelif bölgelerden çok sayıda insan Kufe'ye göç edip buraya yerleşmiş ve ilme meraklı olanlar İbn Mes'ud'un kurduğu okulda

(İstanbul: Kerim Eğitim Kültür ve Sağlık Vakfı TÜRKKAD, 2018), 39-43; Abîd, *el-Merkez el-İlmiyye fi'l-Meşriki'l-İslâmî ve Devruhâ el-Hadârî fi'l-Asri'l-Abbâsî el-Evvel (132-232 h./749-846 m)*, 45-70.

¹⁵⁹ Aydar, "Hicrî İkinci Asıra Panoramik Bakış", 1: 21.

¹⁶⁰ Abîd, *el-Merkez el-İlmiyye fi'l-Meşriki'l-İslâmî ve Devruhâ el-Hadârî fi'l-Asri'l-Abbâsî el-Evvel (132-232 h./749-846 m)*, 51.

¹⁶¹ Abîd, *el-Merkez el-İlmiyye fi'l-Meşriki'l-İslâmî ve Devruhâ el-Hadârî fi'l-Asri'l-Abbâsî el-Evvel (132-232 h./749-846 m)*, 56-57.

¹⁶² Abîd, *el-Merkez el-İlmiyye fi'l-Meşriki'l-İslâmî ve Devruhâ el-Hadârî fi'l-Asri'l-Abbâsî el-Evvel (132-232 h./749-846 m)*, 64-68.

¹⁶³ Aydar, "Hicrî İkinci Asıra Panoramik Bakış", 1: 22.

¹⁶⁴ İbn Hibbân, *Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr*, 106-179; Nebi Bozkurt - Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mekke", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 561-562; Şeyma Nur Bayra, *Hicrî İlk Üç Asırda Mekke Kâdılarının Hadis İlmi ile İlişkileri* (Yüksek Lisans Tezi, 29 Mayıs Üniversitesi, 2019), 12-15; Koçinkağ, "Erken Dönem İslam Düşüncesinde İlim Kavramı ve Bölgesel İlim Halkaları", 43-48.

¹⁶⁵ Abîd, *el-Merkez el-İlmiyye fi'l-Meşriki'l-İslâmî ve Devruhâ el-Hadârî fi'l-Asri'l-Abbâsî el-Evvel (132-232 h./749-846 m)*, 78-83.

¹⁶⁶ Aydar, "Hicrî İkinci Asıra Panoramik Bakış", 1: 22-23.

¹⁶⁷ Seyyid Ahmed en-Necefi Berrâkî, *Târihu'l-Kûfe* (Beyrût: Dâru'l-Edvâ', 1407), 112-133; Casim Avcı, "Kufe", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 339-340.

eğitim almışlardır. Kufe İbn Mes'ud'un vefatından sonra da bir eğitim-öğretim merkezi olmaya devam etmiştir. Kufe medresesi, tefsir, hadis, fıkıh, kelam, siyer, kıraat, Arap dili gibi alanlarda hicri birinci ve ikinci asırda vefat etmiş olan çok önemli isimler yetiştirmiştir.¹⁶⁸ Kufeli olup hicri üçüncü asırda vefat etmiş alimlere gelince bunların başında tefsir ilminin önemli isimlerinden olan Yahya b. Sellâm (v. 200/816) ve Yahya b. Ziyad el-Ferrâ'yı (v. 297/822), zikredebiliriz. el-Firyâbî (v. 212/827), Kubeysa b. Ukbe (v. 215/830), Osman b. Ebî Şeybe (v. 239/853) de tefsir alanında bilinen Kufeli alimlerdir. el-Hüseyin b. Ali el-Ca'fi (v. 203/818), Abdullah b. Salih (v. 221/836) bu asırda vefat edip Kıraat alanında öne çıkan isimlerdir. Esbât b. Muhammed (v. 200/815), Yahya b. Adem (v. 203/818), Ubeyd b. Musa (v. 213/828), el-Fadl b. Dükeyn (v. 219/834), Yahya b. Abdulhamîd (v. 225/839), İbn Ebî Şeybe (v. 235/849) asrın önemli Hadis alimleriyle; el-Hasan b. Ziyad (v. 204/819), İbn Kinâse (v. 207/822) Fıkıh; Hişam b. Muhammed b. es-Sâib İbnu'l-Kelbî (v. 204/819), el-Heysem b. Adiy (v. 207/822), Nasr b. Müzâhim b. Seyyâr (v. 212/827), el-Hasan b. Ali b. Feddâl (v. 224/838), Tarih alanının meşhur isimleridir. Hişam b. Muaviye ed-Darîr (v. 209/824), Muhammed b. Ziyad İbnu'l-A'râbî (v. 231/845) Lugat-Nahiv alanında şöhret bulmuşlardır ki el-Ferrâ'yı (v. 207/822) burada da zikredebiliriz.¹⁶⁹ Kufe zaman içinde ilim ve kültür merkezi olma özelliğini yitirmiş, bugün Necef'in pek de bir önemi olmayan küçük bir kasabası halini almıştır.

Hiz. Ömer zamanında kurulmuş olan Basra, Ebû Musa Eş'ari'nin valiliği döneminde gelişme göstermeye başlamıştır.¹⁷⁰ Daha önce de belirtildiği üzere¹⁷¹ Basra, pek çok alanda olduğu gibi siyaseten de Kufe'nin rakibi olmuştur. Nitekim Hiz. Osman'ın öldürülmesi ve Hiz. Ali'nin halife olmasından sonra ortaya çıkan kargaşada Kufeliler Hiz. Ali taraftarı iken, Basralılar, Talha, Zübeyr ve Hiz. Aişe'nin yanında yer almışlardır. Bunların arasında Basra'da Cemel savaşı vuku bulmuş, bu savaşta Hiz. Ali ve yanında bulunan Kufeliler, Talha, Zübeyr ve Hiz. Aişe ile bunların yanında yer alan Basralıları yenmişlerdir. O günden itibaren Basralılar Hiz. Ali'ye ve taraftarlarına hep mesafeli yaklaşmışlardır. Kufe ve diğer bazı Irak beldeleri Şia'nın etkisindeyken, Basra tarih boyunca hep Sünni çizginin etkisinde olmuştur. Basra da Kufe gibi ilim ve kültür merkezlerinden biri olmuştur. Burada da tefsir, hadis, fıkıh, kıraat, Arap dili, siyer, meğazi vb. alanlarda iyi eğitimler verilmiş ve Ebu Musa el-Eş'arî ile Hasan-ı Basri'nin eğitimi verdiği ve hepsi hicri birinci ve ikinci asırda vefat etmiş olan çok sayıda önemli âlim yetişmiştir.¹⁷² Hicri üçüncü asırda vefat etmiş olan Basralı alimlere gelince, Yahya el-Yezîdî

¹⁶⁸ İbn Hibbân, *Meşâhiru ulemâi'l-emsâr*, 124-138, 194-205; Avcı, "Kûfe", 26: 339-342; Hulusi Kılıç, "Kûfiyyûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 26: 345-346; Abdussettâr Nasîf Casim el-Amirî -Kasûr Fâlih es-Sâfi, "Cuhûdu Ulemâi'l-Basra ve'l-Kûfe fi mecâli'l-ulûmi'd-dînîyye ve devruhum fi't-tevâsul el-fikrî beyne'l-medîneteyn", *Mecelletu Kulliyeti't-terbiye el-esâsiyye/Câmiatu Bâbil* 13 (2013): 610-627 (602-659); Ali Yüksek, "İslam Hukuk tarihinde Kûfe'nin Yeri", *Turkish Studies* 9/5 (2014): 2168-2176 (2165-2178); Yusuf Ahmed el-Mutavvi', *Cuhûdu Ulemâi'n-Nahv fi'l-Karni's-Sâlis el-Hicrî*, Câmiatu'l-Kâhire Kulliyetu'd-Dâri'l-Ulûm (y.y., 1396/1976), 46-113; el-Berrâkî en-Necefî, *Târîhu'l-Kûfe*, 436-464; Cebbar Muharib Abdullah, "Menhecû'r-re'y fi medreseti'l-Kûfe el-fikhiyye - en-neş'e ve't-tatavvur", *Mecelletu merkezi dirâsâti'l-Kûfe* 52 (2019): 487-523; Koçinkağ, "Erken Dönem İslam Düşüncesinde İlim Kavramı ve Bölgesel İlim Halkaları", 49-53.

¹⁶⁹ Abid, *el-Merkez el-İlmiyye fi'l-Meşriki'l-İslâmî ve Devruhâ el-Hadârî fi'l-Asri'l-Abbâsi el-Evvel (132-232 h./749-846 m)*, 135-158.

¹⁷⁰ Nadiye Nuri Ali, "Neş'etu Medineti'l-Basra ve Tetavvuruha el-İmrânî fi'l-Karni'l-Evvel el-Hicrî", *Mecelletu dirâsâti'l-Basra*, 14 (2012): 193-217; Ömer Faruk Maden, *Hicri İkinci Asır Ehl-i Hadis Halkaları (Basra Örneği)* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2018), 11-51; Emin Kudât, *Medresetu'l-Hadis fi'l-Basra Hatta el-Karn es-Sâlis el-Hicrî* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1419), 23-50; Ali Zarîf A'zamî, *Muhtasaru Târîhi'l-Basra* (el-Kâhire: Müessestu Hindâvî Li't-Ta'lîm ve's-Sekâfe, 2017), 13-49.

¹⁷¹ Aydar, "Hicri İkinci Asıra Panoramik Bakış", 1: 23-24.

¹⁷² İbn Hibbân, *Meşâhiru Ulemâi'l-Emsâr*, 112-124; Maden, *Hicri İkinci Asır Ehl-i Hadis Halkaları (Basra Örneği)*, 60-122; Ali Çelik, "Basralı Muhtelit Râviler (Hicri İlk Üç Asır)", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2016): 161-162; Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası (Hicri İlk 150 Yıl)*, 126-147; Kudât,

(v. 202/817), Yakub b. İshak b. Yezid (v. 205/820), Süleyman b. Davud ez-Zehrânî (v. 234/848) Kıraat alanında; Yahya b. Sellâm (v. 200/815), Ravh b. Ubâde (v. 205/820), el-Ahfeş el-Evsat (v. 210/825), Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (211/826), Ebû Huzeyfe Musa b. Mes'ûd (v. 240/854) Tefsir alanında; Süleyman b. Davud et-Tayâlisî (v. 204/817), Abdulmelik el-Akdî (v. 204/818), Ravh b. Ubâde (v. 205/820), Affân b. Müslim el-Ensârî (v. 220/835), Musedded b. Muserhed (v. 228/843), Ali b. el-Medînî (v. 234/848), Abdu'l-A'lâ b. Hammâd (v. 237/851), Ebu'l-Hafs el-Fellâs (v. 249/864), Ebû Davûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (v. 275/889), Ebû Bekir el-Bezzâr (v. 292/955) gibi daha başka alimler Hadis alanında öne çıkmışlardır.¹⁷³ Bunlar arasında Fıkıh alimi olarak İbn Ebi Şevârib (v. 234/848); Tarih alimleri olarak Vehb b. Cerir el-Ezdî (v. 206/821), Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (v. 211/826), Abdulmelik b. Hişâm (v. 218/833), Ali b. Muhammed el-Medâinî (v. 225/839), Abdullah b. Muhammed el-Ayşî (v. 228/842), İbn Sa'd (v. 230/844), Halife b. Hayyât (v. 240/854) ve daha başka alimleri zikredebiliriz. en-Nadr b. Şümeyl (v. 203/818), el-Ahfeş el-Evsat (v. 215/825), Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (v. 211/826), Ebû Zeyd el-Ensârî (v. 215/830), Abdulmelik el-Esmâî (v. 214/829), Amr b. Bahr el-Câhız (v. 255/869), Muhammed b. Ubeydullah el-Atebî (v. 228/842) gibi alimler Nahiv-Lugat-Şiir alanının ünlü alimleridir.¹⁷⁴ Basra bugün de eskiden olduğu gibi Sünnî nüfusun daha güçlü ve etkili olduğu Irak'ın önemli şehirlerinden biridir.¹⁷⁵

Şam'ın, İslam ilim ve kültür hayatının önemli merkezi haline gelmesi Emevi Hanedanının Şam'a (Dimaşk) yerleşmesiyle olmuştur. Şehir, daha önce Bizanslıların elindeyken Hz. Ömer zamanında Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Müslümanların eline geçtikten sonra önce Yezid b. Ebi Süfyan, onun vefatından sonra da kardeşi Muaviye b. Ebi Süfyan şehri yönetmişlerdir.¹⁷⁶ Bu arada Ebu'd-Derda, Muaz b. Cebel, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh gibi sahabiler burada ilmî ve dinî hizmetler vermişlerdir. Nitekim daha önce bunlara değinilmiş idi.¹⁷⁷ Emeviler Şam'da çok önemli mimari faaliyetlerde bulunmuş; bu arada ilim ve kültür alanında da önemli hizmetler yapmışlardır.¹⁷⁸ Ancak Abbasilerin hilafetin merkezi olarak burayı değil de Bağdat'ı seçmeleriyle Dimaşk/Şam alimlerin nezdinde önemini yitirdi ve sıradan bir şehir haline geldi. Bununla birlikte yine de burada yetişip hicrî birinci ve ikinci asırda vefat eden çok sayıda lim vardır.¹⁷⁹ Şam'a değer katmış olan bu alimlerin ardından hicrî üçüncü asırda da vefat etmiş olan Dimaşklı alimler de vardır. Mervan b. Muhammed (v. 210/825), Abdullah b. Yusuf el-Kelâî (v. 218/833), Süleyman b. Abdurrahman (v. 233/847), Ebû Mushir ed-Dimaşkî (v. 218/833), Muhammed b. Aid ed-Dimaşkî (v. 233/847) gibi alimler Hadis ve Fıkıh alanında öne çıkan Şamlı alimlerdir.¹⁸⁰

Medresetu'l-Hadis fi'l-Basra Hatta el-Karn es-Sâlis el-Hicrî, 51-140; Koçinkağ, "Erken Dönem İslam Düşüncesinde İlim Kavramı ve Bölgesel İlim Halkaları", 53-55.

¹⁷³ Erkaya, "Hicrî III: Asır İtibariyle Bağdat'ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", 180-192.

¹⁷⁴ Abîd, *el-Merkez el-İlmiyye fi'l-Meşriki'l-İslâmî ve Devruhâ el-Hadâri fi'l-Asri'l-Abbâsi el-Evvel (132-232 h./749-846 m)*, 99-132.

¹⁷⁵ Abdulhalık Bakır, "Basra", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5: 108-111.

¹⁷⁶ Ebu'l-Kasım Ali b. El-Hasan İbn Hibetullah İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk ve zikru fadhîhâ ve tesmiyyetu men hallehâ mine'l-emâsil ev ictâze bi nevâhîhâ min vâridihâ ve ehlihâ*, ed. Muhibbuddîn Ebû Said Ömer b. Ğarâme el-Amrevî, 1. Bs (Beyrût: Dâru'l-fikr li't-tibâe ve'n-neşr, 1995), 10: 98-106.

¹⁷⁷ Aydar, "Hicrî İkinci Asıra Panoramik Bakış", 1: 24.

¹⁷⁸ Sümeyye bintu Muhammed Ferac Vâfî, *et-Ta'lim fi's-Şam fi'l-Ahdi'l-Emevî* (Yüksek Lisans Tezi, Câmîiatu Ummi'l-Kurâ, 1428), 25-155.

¹⁷⁹ İbn Hibân, *Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr*, 138-219; Cengiz Tomar, "Şam", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 320-325; Hüseyin Akgün, "Şam Bölgesinde Rivayet Edilen Hadislerin Bölgesellik Açısından Tahlili", *Amasya İlahiyat Dergisi*, 7 (2016): 7-32; Carl Brockelmann, "Emeviler Döneminde Şam ve Irak'ta Arap Edebiyatı", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, trc. Selman Yeşil, 3 (2014): 249-255; Koçinkağ, "Erken Dönem İslam Düşüncesinde İlim Kavramı ve Bölgesel İlim Halkaları", 57-59.

¹⁸⁰ Abîd, *el-Merkez el-İlmiyye fi'l-Meşriki'l-İslâmî ve Devruhâ el-Hadâri fi'l-Asri'l-Abbâsi el-Evvel (132-232 h./749-846 m)*, 220-228.

Mısır da önemli bir ilim ve eğitim merkezi haline gelmiş idi. Bunda Abdullah b. Amr b. As'ın buraya yerleşmiş olmasının büyük payı vardı. Burada hicrî birinci ve ikinci asırda yetişmiş önemli alimler olduğu gibi hicrî üçüncü asırda vefat etmiş olanlar da vardır.¹⁸¹ İmam Şâfiî (v. 204/820), bunların başında gelir.

Hz. Peygamber döneminde savaşız bir şekilde, halkın peyderpey Hz. Peygamber'e gelip biat etmesiyle Müslüman beldesi haline gelen Yemen, Muaz b. Cebel'in kendisinde bulunması sebebiyle, ayrıca Hz. Peygamber'in vefatından sonra buraya gelip yerleşen bazı sahabiler ve Ka'bu'l-Ahbar gibi bazı tabiî âlimler sayesinde, önemli bir ilim ve kültür beldesi olmuştur. Bölgede yetişip hicrî birinci ve ikinci asırda vefat edenler yanında¹⁸² hicri üçüncü asırda vefat etmiş olup Yemenli addedilen alimler de vardır. Bunlar ve meşhur oldukları alanlar şöyledir: Abdullah b. Salih b. Ebi Ğassân el-Kûfi (v. 204/819) (Kıraat); Abdurrezzak b. Hemmâm (v. 211/825) (Tefsir ve Hadis);¹⁸³ İsmail b. Abdülkerim b. Abdussamet (v. 210/825), Abdülmelik el-Himyerî (v. 213/828) (Tarih ve Siyer). Ayrıca vefat tarihleri tam belli olmayan ama hicrî üçüncü asırda vefat etmiş olan daha başka Yemenli alimler de vardır.¹⁸⁴

Bağdat, Abbasi Hilafetinin başkenti olduktan sonra en önemli ilim merkezlerinden biri olmuştur. Şehir, Abbasi halifesi Ebû Cafer el-Mansûr tarafından inşa edilmiştir.¹⁸⁵ Şehirde pek çok cami, medrese, han, hamam, kervansaray gibi ilim, kültür ve ticaret merkezleri kurulmuş; şatafatlı ve şaşaalı saraylar, köşkler yapılmıştı. Bağdat, zamanla adeta bir rüya şehri, bir masal kenti haline gelmişti. Zevk, sefa, müzik, eğlence hepsi burada bulunuyordu.¹⁸⁶ Bağdat'ın önemli bir ilim ve kültür merkezi haline gelmesi hicrî üçüncü asırdan sonraları olmuş ise de hicrî ikinci yüzyılda da burada önemli âlimlerin bulunduğunu görüyoruz. Bunlar özellikle halifeye yakın olmak, saraya kolayca gidip-gelmek maksadıyla burada bulunuyorlardı. Bazılarını da bilhassa halifeler buraya çağırıp yerleştirmişlerdir. İmam Ebû Hanife, İmam Ebû Yusuf, İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Mukatil b. Süleyman, Ahmet b. Hanbel, Amr b. Muhammed el-Leysî ve daha niceleri bu dönemlerde Bağdat'ta yetişmiş, ilme hizmet vermişlerdir. Dört amelî mezhebin dördünün de önemli bazı âlimleri, tefsir, hadis, kelam, tasavvuf, dil, felsefe, mantık, kıraat gibi dinî ilimlerin mühim bazı şahsiyetleri burada bulunmuşlardır. Bununla birlikte Bağdat, bu dönemde Kufe ve Basra gibi bir ilim ve kültür merkezi haline gelmemiştir. Abbasi halifelerinin diğer kültür ve medeniyetlere ait eserleri Arapçaya tercüme ettirmeleri de burada olmuştur. Bunun için bölgede bulunan Cündişapur ve diğer bazı merkezlerde bulunan Süryânî, Fârisî, Hintli, Nabâtî, Harranî, Nasrânî âlimler Bağdat'a gelip, halifelerin emriyle bu tercüme faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu açıdan Bağdat aynı zamanda bir tercüme merkezi olmuştur. Burada farklı dinlere, kültürlere,

¹⁸¹ İbn Hibbân, *Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr*, 146-224; Cengiz Tomar, "Mısır", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2004), 29: 559-563; Koçinkağ, "Erken Dönem İslam Düşüncesinde İlim Kavramı ve Bölgesel İlim Halkaları", 59-60.

¹⁸² İbn Hibbân, *Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr*, 150-227; İmâduddin İdris b. Ali b. Abdillâh Hamzî, *Târîhu'l-Yemen min Kitâbi Kenzi'l-Ehyâr fî Ma'rifeti's-Siyeri ve'l-Ehbâr*, ed. Abdulmuhsin Mudic el-Mudic (el-Kuveyt: Müessesetu's-Şirâi'l-Arabî, 1992), 27-43; Ali Mesad Ahmed Huveydî, *el-Hayât el-İlmiyye fî'l-Cened fî'l-Karni'l-Evvel el-Hicrî* (Doktora Tezi, Câmaiatu San'a, 1430), 43-164; Halil Ortakçı, *Câhiliye'den Emevilerin Sonuna Kadar Yemen* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), 20-220; Arslan Karaoğlan, "Yemen Tefsir Kültürü Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi* 10/4 (2017): 543-572; Ali b. Hassân, *et-Tefsîr fî'l-Yemen Ard ve Dirâse* (er-Riyâd: Câmiatu'l-Melik Suûd, 1436), 38-82; Koçinkağ, "Erken Dönem İslam Düşüncesinde İlim Kavramı ve Bölgesel İlim Halkaları", 59.

¹⁸³ Musa Çetin, "Abdürrezzâk'ın Hadis İlmindeki Yeri", *EKEV Akademi Dergisi* 16/50 (2012): 114-132.

¹⁸⁴ Abîd, *el-Merkez el-İlmiyye fî'l-Meşriki'l-İslâmî ve Devruhâ el-Hadâri fî'l-Asri'l-Abbâsi el-Evvel (132-232 h./749-846 m)*, 86-92.

¹⁸⁵ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm ve Ahbâru Muhaddisihâ ve Zikru Kuttânihâ el-Ulemâi min Ğayri Ehlihâ ve Vâridihâ*, ed. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422), 1: 375-377.

¹⁸⁶ Aydar, "Hicrî İkinci Asıra Panoramik Bakış", 1: 25-26.

medeniyetlere ait, dinî, felsefî, edebî, riyâzî, kevnî, tıbbî ilimlere dair pek çok kitap Arapçaya aktarılmıştır. Böylece Bağdat sadece İslâmî ilimlerin değil, aynı zamanda felsefenin, hikmetin, astronominin, matematiğin, tıbbın, edebiyatın ve daha başka ilimlerin de merkezi haline gelmiş ve bu özellik yüzyıllarca devam etmiştir.¹⁸⁷ Hicrî üçüncü asırda vefat etmiş Bağdatlı alimler ve meşhur oldukları alanlar ise şöyledir: Halef b. Hişam (v. 229/843), (Kıraat); Ebû Abdillah es-Semîn (v. 235/849) (Tefsir); Ali b. Asım (v. 201/816); Haşim b. el-Kasım el-Leysî (v. 207/822), Mansur b. Seleme (v. 210/825) Ali b. el-Ca'd (v. 230/844), Yahya b. Maîn (v. 233/847) ve daha başka bazı alimler (Hadis); Bişr b. el-Mutemer (v. 210/825), Cafer b. Mübeşşir es-Sakafî (v. 234/848), Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), (Fıkıh); Vehb b. Vehb (v. 200/815), Muhammed b. Ömer el-Vâkıd (v. 207/822), el-Heysem b. Adiy (v. 207/822) İbn Ebî Şeybe (v. 235/849) (Tarih); Ebû Ubyde el-Kasım b. Sellâm (v. 224/838), (Lugat); Ma'rûf el-Kerhî (v. 200/815), Ahmed b. Asım el-Antâkî (v. 220/835), Bişr el-Hâfî (v. 227/841), (Tasavvuf).¹⁸⁸ Ayrıca başlarında Huneyn b. İshak'ın (v. 260/873) zikredilebileceği tercüme hareketi içinde yer alanlar, başta Muhammed b. İsa el-Harezmi (v. 235/849), Ahmed b. Muhammed el-Ferğânî (v. 247/861), Câbir b. Hayyân (v. 200/815), el-Hasan b. Ebi'l-Huseyn İbnu'l-Huseyn (v. 230/844), Ebû Yusuf el-Kindî (v. 256/870), İbn Sikkît (v. 244/858) olmak üzere tıp, kimya, astronomi, bitki bilimi gibi tabii ilimler alanında yetişip bu asırda vefat etmiş olan pek çok alim de vardır.¹⁸⁹ Bağdat azametini, heybetini, zarafetini Moğolların 1258'deki saldırılarıyla yitirmiştir.¹⁹⁰

İçinde Merv, Serahs, Nesa, Belh, Herat, Kirman, Belucistan, Sistan gibi şehirlerin yer aldığı Horasan bölgesi de mühim bir ilim merkezi olmuştur. Başka bir çalışmada işaret edildiği üzere¹⁹¹ özellikle Yemen ve Arabistan'ın muhtelif yerlerinden bölgeye göç eden ve burada güç ve iktidar elde eden Arap kabilelerinin dinî ilimler konusundaki eğitimleri, zaman zaman halifelerin baskısından kaçıp bölgeye gelen âlimlerin ders halkaları sayesinde burada da önemli ilmî faaliyetler olmuştur.¹⁹² Ancak Horasan da Bağdat gibi ihtişamını daha sonraları kazanmıştır. Hicrî ikinci asırda henüz önemli bir ilim merkezi haline gelmemiş ise de yine de ilmin yapıldığı beldelerden biri idi. Nitekim bölgeye mensup olup hicrî ilk iki asırda vefat etmiş olan hayli alim vardır. Bölgenin önemi hicrî üçüncü asırda da devam etmiştir ve Ebû Huzeyfe İshak b. Bişr b. Muhammed b. Abdullah b. Salim (v.206/821), Muhammed b. Yusuf Firyâbî (v. 212/827), İmam Müslim b. Haccâc (v. 261/875), İbn Mace (v. 273/887) Ebu Davud (v. 275/889) gibi bu asırda vefat etmiş olan önemli alimler yetişmiştir.¹⁹³

¹⁸⁷ Abîd, *el-Merkez el-İlmîyye fî'l-Meşriki'l-İslâmî ve Devruhâ el-Hadârî fî'l-Asri'l-Abbâsî el-Evvel (132-232 h./749-846 m)*, 158-163.

¹⁸⁸ Abîd, *el-Merkez el-İlmîyye fî'l-Meşriki'l-İslâmî ve Devruhâ el-Hadârî fî'l-Asri'l-Abbâsî el-Evvel (132-232 h./749-846 m)*, 163-180.

¹⁸⁹ Abîd, *el-Merkez el-İlmîyye fî'l-Meşriki'l-İslâmî ve Devruhâ el-Hadârî fî'l-Asri'l-Abbâsî el-Evvel (132-232 h./749-846 m)*, 180-202.

¹⁹⁰ İbn Hibbân, *Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr*, 205-207; Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cebbâr Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, ed. Abdullah Enîs et-Tabbâ' (Beyrût: Müessesetu'l-Maârif, ts.), 414-420; Abdulaziz Duri, "Bağdat", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4: 425-433; Abdülkerim Özaydın, "Bağdat; Kültür ve Medeniyet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 437-441; Koçinkağ, "Erken Dönem İslam Düşüncesinde İlim Kavramı ve Bölgesel İlim Halkaları", 55-57.

¹⁹¹ Aydar, "Hicrî İkinci Asıra Panoramik Bakış", 1: 26-27.

¹⁹² Yunus Arifoğlu, *VIII. Yüzyıl İle XI. Yüzyıl Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2013), 24-77; Von Wilfred Madelung, "Horasan ve Maverâünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, trc. Sönmez Kutlu 33/1 (1994): 239-247; Yunus Kaplan, "Horasan Bölgesi ve Mu'tezile'nin Horasan'daki Varlığı", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/6 (2017): 16-33; Abdolvahid Soofizadeh, "Tarihte Horasan'ın Yeri (İslamiyet Dönemi)", *DTCF (Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi)* 58/1 (2018): 12-28; Mesut Can, *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri (Kuruluşundan Tâhirîler Dönemine Kadar)* (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2016), 40-326.

¹⁹³ İbn Hibbân, *Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr*, 154-232; Osman Çetin, "Horasan", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18: 234-241; Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası (Hicrî İlk 150 Yıl)*, 179-181; Arifoğlu,

Hire, Buhârâ, Semerkant, Nesef, Tirmiz, Fergana, Firyab gibi Maverâünnehir bölgesine ait şehirlerde yetişen ve hicrî üçüncü asırda vefat eden çok sayıda alim vardır. Ahmed b. Hafs Ebû Hafs el-Kebîr (v. 217/832), Muhammed b. Selam el-Bikendî (v. 225/839), Ebu Muhammed ed-Darimi (v. 255/869), Ebû Abdillâh İsmail el-Buhârî (v. 256/870) Ebû İsa et-Tirmizi (v. 279/893), Ebû Hafs es-Sagîr (v. 260/874), gibi hem Hadis hem de Fıkıhta önemli olan alimler bunlardandır.¹⁹⁴ Bunların dışında Cündişapur, Harran, İskenderiye gibi daha önceki asırlarda çok önemli ilim merkezleri olan şehirler, İslami dönemde de kısmen önemlerini muhafaza etmişlerdir. Ancak bu merkezler klasik İslâmî ilimlerden ziyade tıp, astronomi, matematik, felsefe gibi alanlarda ve daha çok gayr-i Müslim âlimlerin faaliyetleriyle öne çıkmışlardır.¹⁹⁵

Endülüs'ün Müslümanlara ait bağımsız bir devlet haline gelmesiyle burada da ilmî faaliyetler başlamıştır. Ne var ki Endülüs'te hicrî ikinci asır, daha ziyade hicrî üçüncü ve daha sonraki asırlarda yetişecek alimlere zemin hazırlayan, ortam sağlayan bir asır olmuştur. Nitekim daha sonraları bu münbit araziden çok sayıda önemli alim yetişecektir.¹⁹⁶ Endülüs'ün en önemli müfessiri olan Bakî b. Mahled'in (ö. 276/889), Abdurrahmân b. Mûsâ el-Hüvvârî (228/842), Abdülmelik b. Habîb (239/853), İbrâhîm b. Hâlid el-Kurtubî (249/863) bu bölgenin müfessirleridir.

Kuzey Afrika da işaret edilmesi gereken bir bölgedir. Bilindiği gibi buraya da İslam oldukça erken dönemlerde girmiştir ve halkın Müslüman olmasının ardından dinî ilimler de bölgede yayılmaya başlamıştır.¹⁹⁷ Özellikle başta Kayrevan olmak üzere bölgedeki bazı şehirler, ilmî

VIII. Yüzyıl İle XI. Yüzyıl Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı, 56-77; Mesut Can, "Merv'de İslâmî İlimlerin Doğuşu (Hicrî İlk İki Asır)", *Mütefekkir Dergisi* 3/6 (2016): 400-422; Soofizadeh, "Tarihte Horasan'ın Yeri (İslamiyet Dönemi)", 23-24; Mohamamad Yasir Mahdi, "Türk-İslam Kültür Merkezlerinden Biri Olarak Belh Şehri", *İstem* 9/18 (2011): 233-234.

¹⁹⁴ Abîd, *el-Merkez el-İlmiyye fi'l-Meşriki'l-İslâmî ve Devruhâ el-Hadârî fi'l-Asri'l-Abbâsî el-Evvel (132-232 h./749-846 m)*, 232-235; Osman Aydın, "Mâverâünnehir'in Fethi ve Emeviler Dönemi Mâverâünnehir", *Uluslararası İlim Menbaı Mâvrâünnehir Sempozyumu, 06-12 Kasım 2020 Bildiriler*, ed. Kemal Yıldız v.dğr. (İstanbul: Haşimi Yayınevi, 2020), 16-19; Aydın Usta, "Maveraünnehir'de Abbâsiler ve Sâmanîler Devri", *Uluslararası İlim Menbaı Mâvrâünnehir Sempozyumu, 06-12 Kasım 2020 Bildiriler*, ed. Kemal Yıldız v.dğr. (İstanbul: Haşimi Yayınevi, 2020), 29-34; Kemal Yıldız, "Maveraünnehir Müslüman Toplumunu Mayalayan Tafakkuh Anlayışı ve İbadetlerin Birlikte İhya Edilişinde Tezahürü", *Uluslararası İlim Menbaı Mâvrâünnehir Sempozyumu, 06-12 Kasım 2020 Bildiriler*, ed. Kemal Yıldız v.dğr. (İstanbul: Haşimi Yayınevi, 2020), 41-42; Ahmed Hâşimî, "Cuhûdu Ulemâi Mâverâinnehr fi Neşri İlmi'l-Hadîs en-Nebevî eş-Şerîf", *Uluslararası İlim Menbaı Mâvrâünnehir Sempozyumu, 06-12 Kasım 2020 Bildiriler*, ed. Kemal Yıldız v.dğr. (İstanbul: Haşimi Yayınevi, 2020), 58-65; Yunus Akyürek, *Siyasi ve Kültürel Boyutlarıyla Mâverâünnehir Emeviler Dönemi* (Bursa: Emin Yayınları, 2012), 109-196.

¹⁹⁵ Bk. Recep Uslu, "Cündişâpûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8: 117-118; Eymen Fuâd Seyyid, "İskenderiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22: 574-576; Ramazan Şeşen, "Harran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16: 237-240; Hüseyin Ali ed-Dakûkî, "Hire", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 18: 122-124; Aycan, "Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşerî İlimlerin Tarihsel Gelişimi", 213-221; Fazıl Halil İbrahim, "Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri ve İlmî Gelişmelerin Öncü Hareketleri", çev. Ahmet Saylan, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2001): 169-195; Muhittin Macit, "Tercüme Hareketleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40: 499-502. (498-504).

¹⁹⁶ Bk. Fatma Büşra Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri (Hicrî İlk Dört Asır)*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), 7-19; Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası (Hicrî İlk 150 Yıl)*, 182-183; Vefa bintü Abdillâh Süleyman el-Mezrû', "İshâmu'r-Rahhâle ve'l-mücâvirîn el-Endelusiyyîn ale'l-hayâti'l-ilmîyye bi Mekke el-Mükerrreme mine'l-karni's-sâni hatta nihâyeti'l-karni's-sâdis el-hicrî", *Mekke el-Mükerrreme âsîmetu's-sakâfe el-İslâmîyye 1426*, 65-101; Mustafa İbrahim el-Meşnî, *Medresetu't-tefsir fi'l-Endelüs*, (Beyrût: Müessesetu'r-risâle, 1406/1986), 17-75.

¹⁹⁷ El-Hüseyin b. Muhammed Şevât, *Medresetu'l-Hadis fi'l-Kayrvavân mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ muntasafî'l-karni'l-hâmnis el-hicrî*, (er-Riyâd: ed-Dâr el-âlemi li'l-kitâb el-İslâmî, 1411), 1: 31-56; Yusuf Ahmed Havâle,

faaliyetlerin merkezi haline gelmiştir.¹⁹⁸ Bu cümleden olarak bölgede ilmin yayılmasına ve yaygınlaşmasına hizmet den ve hicri ikinci ve üçüncü asırda vefat eden alimler olmuştur.¹⁹⁹ Ebû Zekeriya Yahya b. Sellâm (v. 200/815), Ebû Halid Kerûm b. Halid el-Mağribî, Ebû Abdillah Muhammed b. Sahnûn b. Said et-Tenûcî (v. 255/868), Ebû İshak İsmail b. İshak el-Cehdamî (282/895), Muhammed b. Sehnûn (256/869), Muhammed b. Abdûs (261/874) gibi alimler de hicrî üçüncü asırda vefat etmiş olan bölgenin önemli alimleridir.²⁰⁰

Cundişapur, İskenderiye, Harran, Hire gibi daha önceki asırlarda çok önemli ilim merkezleri olan şehirler, İslami dönemde de kısmen önemlerini muhafaza etmişlerdir.²⁰¹ Ancak bu merkezler klasik İslamî ilimlerden ziyade tıp, astronomi, matematik, felsefe gibi alanlarda ve daha çok gayr-i Müslim âlimlerin faaliyetleriyle öne çıkmışlardır.²⁰²

Biz burada bazı âlimleri bazı şehirlere nispet ettik ancak dönem, çok büyük oranda âlim hareketliliğinin olduğu bir dönem olması hasebiyle alimler farklı bölgelerde bulunmuşlardır.²⁰³ Birçok âlim, sözünü ettiğimiz ilim merkezlerinin hepsini gezmiş, hepsinde bulunmuş, ilim vermiş, ilim almıştır. Ancak biz ömrünün ve hizmetlerinin çoğunu geçirmiş olması ve o şehirler şöhret bulmuş olması hasebiyle bunları belli merkezlere hasrettik.

6. HİCRÎ ÜÇÜNCÜ ASIRDA MEYDANA GELMİŞ BAZI ÖNEMLİ HÂDİSELER

Hicri ikinci asır gibi üçüncü asırda da İslam âleminde önemli bazı hadiseler yaşanmıştır. Yukarıda muhtelif başlıklar altında bunların bir kısmına değindik. Burada bilhassa öne çıkan iki hadise olmaları hasebiyle halku'l-Kur'an meselesi ve buna bağlı olarak yaşanan mihne hadisesine ve dünya ilim tarihinin en büyük tercüme faaliyetine örnek teşkil etmesi açısından yabancı kültür ve medeniyetlere ait eserlerin Arapçaya tercüme edilmesi hareketine değinmek istiyoruz.

6.1. Halku'l-Kur'an Meselesi

Kur'an'ın kadîm olmayıp sonradan yaratıldığı anlayışına dayanan halku'l-Kur'ân meselesi, hicrî ikinci asrın sonu itibariyle önemli bir hâdise haline gelmiş olmakla birlikte asıl etkisini hicrî üçüncü asırda göstermiştir. Dolayısıyla halku'l-Kur'ân meselesini hicrî üçüncü asrın en önemli hâdisesi olarak değerlendirmek mümkündür. Kur'an, Allah'ın ezelde zatı ile kaim bir sözü müdür, yoksa daha sonra mı yaratılmıştır? Sorusu etrafında dönen bu mesele, esas itibariyle hicrî ikinci asrın ilk yarısında gündeme gelmiştir.²⁰⁴ Hatta bunu ilk defa Ca'd b.

el-Hayat el-ilmîyye fî İfrîkiyye el-Mağrib el-ednâ munzu itmâmi'l-fethi ve hatta muntasafi'l-karni'l-hâmis el-hicri 90-450 h., (Doktora Tezi, Câmîatu Ummi'l-Kurâ, 1406/1986), 1: 93-113.

¹⁹⁸ Svat, *Medresetu'l-Hadisi fî'l-Kayrvavân mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ muntasafi'l-karni'l-hâmnis el-hicri*, 2: 463-538; Havâle, *el-Hayat el-ilmîyye fî İfrîkiyye el-Mağrib el-ednâ munzu itmâmi'l-fethi ve hatta muntasafi'l-karni'l-hâmis el-hicri 90-450 h.*, 1: 151-206.

¹⁹⁹ Havâle, *el-Hayat el-ilmîyye fî İfrîkiyye el-Mağrib el-ednâ munzu itmâmi'l-fethi ve hatta muntasafi'l-karni'l-hâmis el-hicri 90-450 h.*, 2: 318-423.

²⁰⁰ Şentürk, "Endülüs Tefsir Kültürü", 58-59.

²⁰¹ Abîd, *el-Merkez el-İlmîyye fî'l-Meşriki'l-İslâmî ve Devruhâ el-Hadâri fî'l-Asri'l-Abbâsi el-Evvel (132-232 h./749-846 m)*, 230235.

²⁰² Recep Uslu, "Cündişâpûr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 117-118; Seyyid, "İskenderiye", 22: 574-576; Ramazan Şeşen, "Harran", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 237-240; Hüseyin Ali Dakûkî, "Hire", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 122-124.

²⁰³ Muhammed Enes Topgöl, "Erken Dönem İslam Tarihinde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler", *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 22/42 (2017): 2-30.

²⁰⁴ Muhammed b. Ömer Fahrüddin er-Râzî Râzî, *Halku'l-Kur'ân Beyne'l-Mu'tezileti ve Ehli's-Sünneh*, ed. Ahmed Hicâzî es-Sakâ (Beirut: Dâru'l-Ceyl, 1413), 52-71; Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman Rûmî, *Mes'ele Halki'l-Kur'ân ve Mevkifu Ulemâi'l-Kayrvavân minha* (er-Riyâd: Mektebetu't-Tevbe, 1417), 32-54.

Dirhem (v. 124/742)²⁰⁵ ve Cehm b. Safvan'ın (v. 128/745)²⁰⁶ dile getirdiğinden bahisle konuyu hicrî ikinci asrın ilk çeyreğine kadar da götürmek mümkündür.²⁰⁷ Bu arada belirtelim ki, Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini savunup yayması, Ca'd'ın idam edilerek öldürülmesine yol açmıştır.²⁰⁸ Bu konudan ilk bahsedenin kim olduğuna dair başka bazı isimler de zikredilmiştir.²⁰⁹ Hicrî ikinci asrın sonlarına doğru Kur'an'ın mahluk olduğu görüşü savunulmaya başlanmışsa da halife Me'mûn'un, hilafetinin sonlarına doğru hicrî 218 yılında devlet eliyle bu fikri yaymaya çalışması ve buna muhalefet edenleri şiddetle cezalandırması, konuyu bir anda gündemin en önemli maddelerinden biri yapmıştır.²¹⁰ Me'mûn döneminde halku'l-Kur'ân konusunun bu şekilde gündeme gelmesinde ve hararetle savunulmasında aşağıda bahsedeceğimiz tercüme hareketiyle Yunan kültürüne ait eserlerin; felsefe ve mantık ile ilgili kitapların Arapçaya tercüme edilmesinin etkisinin olduğu söylenebilir. Çünkü bu eserlerde Tanrı ve Tanrı'nın sözlerinin mahiyeti ile ilgili yorumlar ve buna dayalı olarak yapılan mantıksal yürütmeler, Müslümanlar arasında Allah ve onun kelamı olan Kur'an konusunda da gündeme gelmiş olabilir. Öte yandan bazı Yahudi bilginlerin Tevrat'ın bir söz olarak mahiyeti hakkında ileri sürdükleri fikirler; Hristiyan teologların İsa ve onun Allah'ın kelimesi oluşuna dair düşünceleri yine o dönemlerde kısmen de olsa etkili olan diğer bazı din ve inanışlarda Tanrı ve Tanrı'nın sözlerine dair anlayışlar da Kur'an'ın mahluk olması fikrini beslemiş ve bu tartışmaları hararetlendirmiş olabilir. Bu din ve inanışlara ait fikirlerin bilhassa Mutezilî alimler nezdinde kabul görmesi; bu dönemde Mutezile anlayışının yönetimde etkin olması da tartışmayı alevlendiren hususlardan olmalıdır.²¹¹ Me'mûn gibi onun ardından gelen Mu'tasım ve Vâsık da aynı şekilde bu fikri savunmuş, kabul etmeyenleri şiddetli bir şekilde cezalandırmışlardır. Kur'an mahluktur fikrini kabul etmediği için cezalandırılan alimlerin başında Ahmed b. Hanbel gelmektedir.²¹² Ayrıca Ali b. Medinî, Yezîd b. Harun, Muhammed b. Sa'd ve daha başka bazı âlimler de bu kapsamda cezalandırılmışlardır. İlim ve kültür tarihinde Kur'an'ın mahluk olduğu fikrini kabul etmeyenlerin duçar olduğu ceza ve eziyetler genel olarak "mihne" diye adlandırılmaktadır.²¹³ Bu dönem mihne dönemi adıyla ilim tarihinde kara bir leke gibi yerini almıştır.²¹⁴ Bu dönem Mütevekkil'in 232 yılında halife olmasına kadar sürmüştür. Mütevekkil halife olur olmaz halku'l-Kur'an konusunu kapatmaya çalışmıştır. Buna dair bazı tedbirler almış; aynı zamanda illerdeki yöneticilere de yazılar göndererek bu ateşin tamamen sönmelerini sağlamıştır. Böylece halku'l-Kur'an konusu ve buna bağlı olarak yaşanan mihne dönemi 15 yıllık bir sürenin ardından 234 yılında tamamen bitmiştir. Halife başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere bu görüşe katılmadığı için eziyete maruz bırakılanların gönlünü almış, hatta birtakım görevler vererek taltif etmiştir.

²⁰⁵ Mustafa Öz, "Ca'd b. Dirhem", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 542-543.

²⁰⁶ Şerafettin Gölcük, "Cehm b. Safvân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7: 233-234.

²⁰⁷ Mahmut Kırkpınar, "Abbâsîlerin Dinî Politikası: Mihne: Dinî-Siyasî Bir Çekişme", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2000): 5-7.

²⁰⁸ Öz, "Ca'd b. Dirhem", 6: 543.

²⁰⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 371-375.

²¹⁰ Ahmed Hicâzî es-Sakâ, "et-Takdim li'l-Kitab", *Halku'l-Kur'ân Beyne'l-Mu'tezileti ve Ehli's-Sünneh Te'lîfu Şeyhi'l-İslâm el-İmâm Fahrüddin er-Râzî Muhammed b. Ömer*, ed. Ahmed Hicâzî es-Sakâ (Beyrût: Dâru'l-Ceyl, 1413), 20-21.

²¹¹ es-Sakâ, "et-Takdim li'l-Kitab", 21-23.

²¹² Yusuf Şevki Yavuz, "Ahmed b. Hanbel", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 82-87.

²¹³ Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30: 26-28.

²¹⁴ Kırkpınar, "Abbâsîlerin Dinî Politikası: Mihne: Dinî-Siyasî Bir Çekişme", 5-11.

6.2. Tercüme Faaliyetleri

Bir çalışmada belirtildiği üzere²¹⁵ Hicrî ikinci asrın en önemli hareketlerinden biri olarak tercüme hareketi söz konusu olmuştur.²¹⁶ Bu hareket, hicrî üçüncü asrın başında Me'mûn'un hilafeti döneminde zirveye ulaşmıştır. Tercüme hareketi de Halku'l-Kur'ân ve buna bağlı olarak ortaya çıkan mihne olayları gibi hicrî üçüncü asrın en önemli meselelerindedir.²¹⁷ Tercüme faaliyetleri, Halife Mansur'un döneminde (136-158/754-775) ve onun emriyle devlet işi olarak yapılmaya başlanmış, Harun Reşid (170-193/786-809) ve bilhassa Halife Me'mûn (198-218/813-833) döneminde²¹⁸ çok önemli bir noktaya gelmiştir. Özellikle devlet tarafından kurulmuş olan Beytü'l-Hikme²¹⁹ sayesinde Süryanice, Yunanca, Farsça, Hintçe, Nabatça, Kıptice gibi dillerde yazılmış Yunan, İran, Hint, Kıpti ve diğer milletlere mensup ünlü bilim adamı ve mütefekkiye ait çok sayıda eser belki yüzlerle ifade edilecek kadar çok kişi tarafından büyük paralar karşılığında Arapçaya aktarılmıştır.²²⁰ Tercüme edilen bu eserler İslam coğrafyasında fikir ve inanç noktasında ciddi değişimlere sebep olmuş, yeni tarz düşünceler, inanç akımları ve ilimler zuhur etmiştir.²²¹ Bu asırda ikinci asrın devamı olarak çok ciddi tercüme hareketleri yaşanmıştır. Bu asırda pek çok kişi tercüme yapmıştır ki bunların başında Huneyn b. İshak'ı (v. 260/873) zikredebiliriz.

Yabancı kültürlerle ait eserlerin Arapçaya tercüme edilmesiyle İslam âleminde büyük bir ilmî hareket başladığı gibi aynı zamanda yeni bazı akımlar da zuhûr etmiştir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahabenin bazı gayretleriyle tâbiûn halkası tefsir, hadis, fıkıh, akaid hatta nahiv konularında bazı yeni bilgiler öğrendi. Zamanla bu bilgiler bu alanların müstakil bir ilim haline gelmesini intaç etti. Ancak o zamanlar İslam eğitim sistemi içinde felsefe, mantık, riyaziyat, astronomi, fizik, kimya, hayvan bilimi/zooloji, bitki bilimi/botanik gibi bilimler yoktu. İşte bu ilimler ve daha fazlası yukarıda geçtiği üzere farklı milletlere, memleketlere, kültür ve medeniyetlere ait eserlerin Arapçaya tercümesi ile ortaya çıktı. Hicrî üçüncü asrın ilimler açısından zengin olması, alimler ve mütefekkirler yönünden renkli olmasında tercüme hareketinin büyük payı vardır. Daha sonraki zamanlarda bütün bu alanlarda çok iyi alimler yetişecektir.

Hicrî üçüncü asırda dikkat çekilmesi gereken diğer bir husus, Abbasi hilafetinin güttüğü politik anlayışın gereği olarak başta Türkler olmak üzere Farisiler, Berberiler ve daha başka bazı milletlerin müslümanlarla iç içe yaşamaya başlamasıdır. Bu sayede asıl unsur olan Arapların kültürleri, gelenek ve görenekleri, İslam'a giren bu yeni milletlerin örf ve âdetleriyle karıştı, böylece muhtalif bir kültür oluşmaya başladı. Türkler başta askeri ve siyasi kademeler

²¹⁵ Aydar, "Hicrî İkinci Asıra Panoramik Bakış", 1: 32-33.

²¹⁶ Fazıl Halil İbrahim, "Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri ve İlmî Gelişmelerin Öncü Hareketleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2001): 169-195.

²¹⁷ Muhittin Macit, "Tercüme Hareketleri", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 499-502.

²¹⁸ Fahri Humeyd Reşid Mehdâvî, "et-Terceme fi Ahdi'l-Halife Me'mûn", *Mecelletu Midâdi'l-Âdâb* 9 (2014 1425): 309-360.

²¹⁹ Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 88-90.

²²⁰ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 339-342; İhsan Süreyya Sırma, *Abbasiler Dönemi*, 9. Bs (İstanbul: Beyan Yayınları, 2008), 27-29; Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu (İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.), 3: 455-464; Üçok, *İslam Tarihi Emeviler – Abbasiler*, 100; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 476-486; İbrahim, "Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri ve İlmî Gelişmelerin Öncü Hareketleri", 169-195; Mustafa Demirci, "Antik Bilim Ve Düşünce Mirasının İslam Dünyasına Tercümesinde Abbasilerin Kurduğu Beytü'l-Hikme'nin Rolü", *Muhafazakâr Düşünce* 11/44 (2015): 99-119.

²²¹ Cimâne Rasim Münîr, *Hareketu't-Terceme ve Eseruhâ fi'l-Hadâreti'l-Arabiyye el-İslâmiyye fi'l-Ahdi'l-Abbâsi el-Evvel (el-İrak, eş-Şam, Farid) min (132 h./749m.-232 h/846m.)* (Yüksek Lisans Tezi, el-Câmia el-Urduniyye, 2012), 5-57; Nasruddin Car Nebi Süleyman, "Hareketu't-Terceme ve Eseruha el-Hadârî fi Asri'l-Abbâsiyyin el-Evvel (132-232h)", *Mecelletu Camiat Şendi*, 1 (2004): 82-110.

olmak üzere muhtelif alanlarda etkili görevler almışlardır.²²² Samerra adeta bir Türk şehri haline gelmiştir.²²³ Türklerin nüfuzu zaman zaman bazı halifeleri ürkütmüş ve buna dair tedbirler almaya sürüklemiştir.²²⁴

Bunların dışında da bazı hâdiseler meydana gelmiştir. İbn Kesîr'in *el-Bidâye* adlı eserinin hicrî 200 ile 299 arasını kapsayan bölümünde verilen bilgilere göre, mesela 299/911 yılında ayrı vakitlerde üç ayrı kuyruklu yıldız dünyaya çok yakın bir yerde görülmüş ve uzun süre durmuş, sonra kaybolmuştur. Zaman zaman kızıl şafaklar, yoğun yıldız kaymaları, çamurlu yağmurların yağması, şiddetli kuraklık ve buna bağlı olarak kıtlıklar yaşanmıştır. Fars diyarında büyük bir salgın başgöstermiş, binlerce insan ölmüş, kuduz vak'aları artmış ve bu sebeple çok sayıda insan ölmüştür. Başta Hatay bölgesi olmak üzere muhtelif yerlerde irili ufaklı çok deprem meydana gelmiş, bu depremlerde çok sayıda insan ölmüştür. Zaman zaman başta Bağdat olmak üzere şehirlerde fiyatlar çok yükselmiş, hayat pahalılığı artmış, ekonomik sıkıntılar yaşanmış, bunu protesto etmek üzere bazı küçük isyanlar olmuştur.

SONUÇ

Bu çalışmayla hicrî üçüncü asrı mümkün olduğunca bir harita gibi gözler önüne sermeye çalıştık. Araştırma boyunca, Müslümanların hicrî üçüncü asırda çok önemli işler yaptıklarını gördük. Asrın en büyük gücünün Müslümanlar olduğunu söylemek mümkündür. Daha önce yapılan fetihlerle Fransa'nın güneyinden itibaren bütün bir Endülüs bölgesi, Kuzey Afrika'nın tamamı, Afrika'nın orta kesimleri, bütün Arabistan coğrafyası, Doğu Anadolu, Kafkasya bölgesi, İran, Horasan, Maveraünnehir dâhil bütün Orta Asya, Hindistan'ın önemli bir kısmı, Pakistan, Afganistan bölgesi, kısaca Çin seddinden Atlas Okyanusuna, Güney Fransa'dan Afrika içlerine, Kafkasya'dan Yemen'e kadar dünyanın önemli bir kısmı Müslümanların hâkimiyeti altına alınmış idi. Hicrî üçüncü asırda buralardaki hakimiyet tahkim edilmiştir. Yine Müslümanlar bu dönemde ele geçirmemiş olsalar da Anadolu'nun içlerine doğru muhtelif hareketler yapmışlar; önemli merkezlere doğru seferler düzenlemiş ve düşmanlarına güçlerini göstermişlerdir.

Bu dönemde Müslümanlar dinî ilimler konusunda da önemli gelişmeler kat'etmişlerdir. Tefsir alanında büyük bir çeşitlilik ve zenginlik söz konusu olmuştur. Hadis tam anlamıyla altın çağını yaşamıştır; alanın en önemli eserleri bu asırda vücuda getirilmiştir. Fıkıh alanında İmam Şafîi ve Ahmed b. Hanbel'in mezhepleri Ebû Hanife ve İmam Malik'in mezhepleriyle birlikte Ehl-i Sünetin amelî mezheplerini oluşturmuştur. Bu asırda Zâhiriyye mezhebi de vücut bulmuştur. Kıraat konusunda imamların ravileri çoğunlukla bu asırda yaşamış ve imamlardan aldıkları kıraatleri rivayet etmişlerdir. Arap Dili ve Edebiyatının simge isimleri bu asırda dile büyük katkılar sunmuşlardır. Tasavvuf dünyasının parlak isimleri mesabesindeki isimleri bu asırda zühdün en güzel örneklerini ortaya koymuşlardır. Mutezile, itikadî konularda topluma büyük bir hareketlilik katmıştır. Bu asırda ilimde çeşitlilik mühim bir unsur olarak zuhur etmiştir. İslamî ilimlerin bazı kurucu isimlerinin bu asırda yaşadığını, bazı kurucu eserlerin bu asırda vücut bulduğunu söyleyebiliriz. Yine bu asırda Felsefe, Mantık, Coğrafya, Tarih hatta Psikoloji gibi ilimler alanında da önemli gelişmeler kat'edilmiştir.

²²² Mehmet Emin Şen, *Abbâsilerin İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2008), 47-159; Nevin Yılmaz, *Abbâsî İhtilâli'nde Türkler* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2007), 29-65; Mehmet Azimli, "Abbâsiler Dönemi Türklerden Oluşturulan Özel Ordu ve Aile İlişkileri", *Marife* 10/1 (2010): 157-162; Fârûk 'Umer Fevzî, "Türkler ve Abbâsî Hilafeti İkinci Abbâsî Asrına Yeni Bir Bakış", *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, trc. Sait Uylaş 5/16 (2005): 103-109.

²²³ Hatice Kübra Topuz, "Abbâsî Başşehri Samerra ve Abbâsî Tarihinde Samerra Dönemi", *İstem* 9/18 (2011): 89-111.

²²⁴ Fatih Güzel, "Abbâsî Halifesi Mütevekkil'in Türk Nüfuzunu Sonlandırma Çabaları", *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)* 4/2 (2016): 123-130.

İlim ve fikir alanındaki farklılık ve çeşitlilik, mezheplerde, siyasette ve yönetimde de kendini göstermiştir. Bu farklılık ve çeşitlilik topluma renk ve desen katması yanında zaman zaman büyük ihtilaflara ve ayrılıklara da sebebiyet vermiştir. Bunun neticesi olarak Müslümanlar arasında bir takım çatışmalar baş göstermiştir. Bu sırada Abbasi hanedanından devlete ve topluma çok şey katan, mühim hizmetler ifa eden, hayırlı işler sunan halifeler olduğu gibi, devletten ve toplumdaki çok şey alan, hiçbir hizmet sunmayan, mevcut mühim hizmetleri de bitiren, toplumun hayrı yerine kendi nefsanî zevk ve hevesi için çalışan yöneticiler de var olmuştur. Bu sırada iç isyanlar ve kaoslar da eksik olmamıştır. Abbasilere karşı zaman zaman küçük-büyük çaplı çok isyanlar olmuş, bunların çoğu başarısızlıkla sonuçlanmış, isyanı başlatanlar öldürülmüştür. Ama devletin enerjisine ve gelişmesine olumsuz etki etmiştir. Türklerin yönetimde ve askeriyede yadsınamaz bir rolü söz konusu olmuştur. Bir çok sosyal, siyasî, askerî, iktisadî olaylar yaşanmış; toplum zaman zaman büyük ekonomik sıkıntılar yaşamıştır. Savaşlar, iç isyanlar, terörist hareketler, salgın hastalıklar yanında ayrıca tabii felaketler de bu dönemde fazlaca zuhûr etmiş; bunların neticesinde çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir.

Dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda Abbasi hilafetinin komşuları olan devletlerin zafiyet içinde olduğu görülür. Şayet Abbasiler iç huzuru sağlayabilip iç isyanlar, tahta kavgaları, terörist hareketlere ayırdığı zamanı, düzenli ve disiplinli ordular sayesinde İslam'ın yayılmasına hasretselerdi, belki de İslam coğrafyası bugünkünden çok daha fazla bir alanı kapsayacaktı. Ne yazık ki bu fırsat kaçırılmıştır. İç kargaşalar hilafet makamını hayli yıpratmış için böyle bir yola tevessül edilmemiştir. Yine de bu geniş coğrafyanın kontrol altında tutulması, toprak kaybının vaki olmaması da oldukça büyük bir başarı olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

Abdullatîf, Ya'kûb b. *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

Abdulmecid, Ammâr Abdulkerim. “el-İtticâh el-Luğavî fi't-Tefsîr hattâ Nihâyeti'l-Karnî's-Sâlis el-Hicrî”. *Mecelletu'l-Câmiati'l-Irâkiyye*. 27-1 (2011 1432): 67-87.

Abîd, Muhammed Hassân. *el-Merkez el-İlmiyye fi'l-Meşriki'l-İslâmî ve Devruhâ el-Hadârî fi'l-Asri'l-Abbâsî el-Evvel (132-232 h./749-846 m)*. Yüksek Lisans Tezi, Câmiatu Umm Dermân el-İslâmiyye, 1431.

Ağarı, Murat. “Ya'kûbî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 43: 287-288. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Akbaş, Fatma. *Hicrî İlk İki Yüzyılda İslam Mezhepleri ve Coğrafi Dağılışı*. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019.

Akbaş, Mustafa Yasin. *Hadis Edebiyatında Kitâbu't-Tefsîrler ve Taberî Tefsiri ile Karşılaştırılması*. Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2020.

Akgeyik, Nadir. *Kıraat-ı Aşere İmamlarının Râvileri ve Tarikleri*. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2021.

Akgün, Hüseyin. *Hadis Rivâyet Coğrafyası (Hicrî İlk 150 Yıl)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2019.

Akgün, Hüseyin. “Şam Bölgesinde Rivayet Edilen Hadislerin Bölgesellik Açısından Tahlili”. *Amasya İlahiyat Dergisi*. 7 (2016): 7-32.

Akyürek, Yunus. *Siyasi ve Kültürel Boyutlarıyla Mâverâünnehir Emeviler Dönemi*. Bursa: Emin Yayınları, 2012.

Albayrak, İsmail. “İbâdi Tefsir Usûlüne Genel Bir Bakış”. *Ekev Akademi Dergisi* 19/61 (2015): 31-62.

Ali, Nadiye Nuri. “Neş'etu Medineti'l-Basra ve Tetavvuruha el-İmrânî fi'l-Karnî'l-Evvel el-Hicrî”. *Mecelletu dirâsâti'l-Basra*. 14 (2012): 193-217.

Aliev, Saleh Muhammedoğlu. “Hürremiyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18: 500-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Amirî, Abdussettâr Nasîf Casim - Sâfi, Kasûr Fâlih. “Cuhûdu Ulemâi'l-Basra ve'l-Kûfe fi mecâli'l-ulûmi'd-dînîyye ve devruhum fi't-tevâsul el-fikrî beyne'l-medîneteyn”. *Mecelletu Kulliyeti't-terbiye el-esâsiyye/Câmiatu Bâbil*. 13 (2013): 602-659.

Apak, Adem. “Abbasilerin İlk Asrında Arap-Bizans İlişkileri”. *Beşinci Uluslararası Ortadoğu Semineri İslamiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Ortadoğu (Şam 2-4 Kasım 2010) Bildiriler*. Ed. Mustafa Öztürk - Enver Çakar. 27-43. Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2012.

Apak, Adem. “Emeviler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009): 95-122.

Apak, Adem. “Emevilerin Bizans Üzerine Fetih Siyaseti”. *12. Uluslararası Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler*. 168-179. İstanbul: Eyüpsultan Belediyesi Yayınları, 2016.

Apaydın, H. Yunus. “Zâhiriyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44: 93-100. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Arifoğlu, Yunus. *VIII. Yüzyıl İle XI. Yüzyıl Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2013.

Arsıntaş, Nuh. “Abbâsiler ve Fâtımîler Döneminde Yahudiler (132-656/750-1258)”. *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları Sempozyumu*. Ed. Sami Erdem. 723-729. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009.

Arsıntaş, Nuh. “Abbâsiler Ve Fâtımîler Döneminde Yahudilerin Cemaat Mahkemeleri”. *Belleten Türk Tarih Kurumu* 72/265 (2008): 747-803.

Assâl, Muhammed Muhammed İbrahim. *eş-Şîa el-İsnâ Aşeriyye ve Menhecuhum fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. y.y.: yy.y., 1427.

Atay, Hüseyin. *Ehl-i Sünnet ve Şia*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.

Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsir Okulu*. 2. Bs. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998.

Avcı, Casım. “Kûfe”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 26: 339-340. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Avcı, Casım. *İslâm Bizans İlişkileri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2003.

Aydar, Hidayet. “Hicrî İkinci Asıra Panoramik Bakış”. *Hicrî İkinci Asırda İslâmî İlimler*. 1: 1-51. Ankara: İksad Uluslararası Yayınları, 2022.

Aydın, Fuat. “Verrâk, Ebû İsâ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 43: 59-60. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Aydın, İsmail. *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2010.

Aydınlı, Abdullah. “Ehl-i Hadîs”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 10: 507-508. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Aydınlı, Osman. “Mâverâünnehir'in Fethi ve Emeviler Dönemi Mâverâünnehir”. *Uluslararası İlim Menbaı Mâvrâünnehir Sempozyumu, 06-12 Kasım 2020 Bildiriler*. Ed. Kemal Yıldız - Ali Sözer - Cezmi Akgül. 7-21. İstanbul: Haşimi Yayınevi, 2020.

A'zamî, Ali Zarîf. *Muhtasarı Târîhi'l-Basra*. el-Kâhire: Müessestu Hindâvî Li't-Ta'lîm ve's-Sekâfe, 2017.

Azimli, Mehmet. “Abbasiler Dönemi Türklerden Oluşturulan Özel Ordu ve Aile İlişkileri”. *Marife* 10/1 (2010): 157-163.

Bâbâî, Ali Ekber. *Medârisu't-tefsî el-İslâmî*. Trc. Kemal es-Seyyid. 3 Cilt. Beyrût: Merkezu'l-hadâre et-tenmiye el-fikr el-İslâmî, 2010.

Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatîb. *Târîhu Medîneti's-Selâm ve Ahbâru Muhaddisihâ ve Zikru Kuttânihâ el-Ulemâi min Ğayri Ehlihâ ve Vâridihâ*. Ed. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 21 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422.

Bailly, Auguste. *Bizans Tarihi*. Trc. Haluk Şaman. 2 Cilt. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1001 Temel Eser, ts.

- Bakır, Abdulhalik. “Basra”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Basrî, el-Hasan. *Tefsîru'l-Hasan el-Basrî*. Ed. Muhammed Abdurrahîm. 2 Cilt. el-Kâhire: Dâru'l-hadîs, ts.
- Başal, Abdulhalim. *Endülü's'te Kıraat İlmi*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2021.
- Bayra, Şeyma Nur. *Hicrî İlk Üç Asırda Mekke Kâdılarının Hadis İlmi ile İlişkileri*. Yüksek Lisans Tezi, 29 Mayıs Üniversitesi, 2019.
- Belâzurî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cebbâr. *Futûhu'l-Buldân*. Ed. Abdullah Enîs et-Tabbâ'. Beyrût: Müessesetu'l-Maârif, ts.
- Benî Selâme, Cemil Mahmud. *Dimaşk fi'l-Asri'l-Abbâsî, (Hilâle'l-Fetre 132-264 h./749-877 m)*. Doktora Tezi, el-Câmia el-Urduniyye, 2003.
- Berrâkî, Seyyid Ahmed en-Necefî. *Târîhu'l-Kûfe*. Beyrût: Dâru'l-Edvâ', 1407.
- Bilgin, Mustafa. “Hâtim el-Esam”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 16: 470-472. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Birişik, Abdulhamit. “Kıraat”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 25: 425-432. İstanbul: TDV Yayınları, 2022.
- “Bizans İmparatorları Listesi”. *Wikipedia*. Erişim: 31 Mayıs 2023. https://tr.wikipedia.org/wiki/Bizans_impatorlar%C4%B1_listesi.
- Bozkurt, Nebi - Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Medine”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 28: 305-311. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Brockelmann, Carl. “Emeviler Döneminde Şam ve Irak'ta Arap Edebiyatı”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Selman Yeşil. 3 (2014): 249-255.
- Brockelmann, Carl. *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I*. Trc. Neş'et Çağatay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1964.
- Bulut, Ali. *Hicrî İlk Üç Asırda Kur'an Filolojisine Dair Eser Veren İlim Adamları ve Eserleri*. Yüksek Lisans Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi, 1999.
- Can, Mesut. *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri (Kuruluşundan Tâhirîler Dönemine Kadar)*. Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2016.
- Can, Mesut. “Merv'de İslâmî İlimlerin Doğuşu (Hicrî İlk İki Asır)”. *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/6 (2016): 399-425.
- Cârîhî, Mecdî b. Avd. *Menhecu'ş-Şîa el-İmâmiyye el-İsnâ Aşeriyye fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. y.y.: yy.y., 1430.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Hicrî II ve III. Asırlarda Tefsir Faaliyetleri”. *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 11/4 (1972): 203-209.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*. 1. Bs. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 1. Bs, 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.
- Challaye, Felicien. *Dinler Tarihi*. Trc. Samih Tiryakioğlu. İstanbul: Varlık Yayınları, ts.
- Chokr, Melhem. *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*. Trc. Ayşe Meral. İstanbul: Anka Yayınları, 2002.
- Çağatay, Neş'et - Çubukçu, İbrahim Agah. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. 2. Bs. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1976.
- Çalışkan, Abdulmuttalip. *Ebü'l-Kâsım el-Hüzeyî'nin Kıraat İlmindeki Yeri ve el-Kâmil fi'l-Kırâât Adlı Eseri*. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2021.
- Çalışkan, İsmail. *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*. 2. Bs. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Çandarlıoğlu, Gülçin. “Çin”. 8: 318-329. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çelik, Ali. “Basralı Muhtelit Râvîler (Hicrî İlk Üç Asır)”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2016): 157-181.
- Çetin, Musa. “Abdürrezzâk'ın Hadis İlmindeki Yeri”. *EKEV Akademi Dergisi* 16/50 (2012): 113-132.

Çetin, Osman. "Horasan". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18: 234-241. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Daftary, Farhad. "Emeviler Döneminde Ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi Ve Milliyetçi Hareketler". *Kelam Araştırmaları*. Trc. Mehmet Atalan 4/2 (2006): 139-158.

Dakûkî, Hüseyin Ali. "Hire". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18: 122-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Demircan, Adnan. "Emeviler Döneminde Anadolu'ya Yönelik Yaz Seferleri". *12. Uluslararası Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler*. 182-193. İstanbul: Eyüp Belediyesi Yayınları, 2016.

Demirci, Kürşat. "Avrupa: Din". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 4: 132-135. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Demirci, Kürşat. "Hıristiyanlık". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 17: 328-340. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Demirci, Kürşat. "Hinduizm". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18: 112-116. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Demirci, Mustafa. "Antik Bilim ve Düşünce Mirasının İslam Dünyasına Tercümesinde Abbasilerin Kurduğu Beytü'l-Hikme'nin Rolü". *Muhafazakâr Düşünce* 11/44 (2015): 99-119.

Demirci, Nur Kübra. *Kıraat İlminin Endülüs'e İntikalinde Mısır Kıraat Alimlerinin Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2019.

Demirkent, Işın. "Bizans". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 6: 230-244. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Demirkent, Işın. "İstanbul". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 23: 205-212. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Dirlik, Mükrim. "Bizans İmparatorluğu'nda İkonoklazm Hareketi ve İslam Dininin Etkisi". *Kadim Akademi* 6/1 (2022): 47-59.

Dûrî, Abdulaziz. "Bağdat". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 4: 425-433. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Ebû Zehre, Muhammed. *Mukârenâtu'l-Edyân ed-Diyânât el-Kadîme*. el-Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1385.

Ebû Zehre, Muhammed. *Târihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye fi's-Siyâse ve'l-Akâid ve Târihu'l-Mezâhibi'l-Fikhiyye*. el-Kâhire: Dâru'l-fikri'l-Arabî, ts.

Ekin, Yunus. "Endülüs Tefsir Geleneği". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3 (t.y.): 247-266.

Elmalı, Hüseyin. *Hicrî III. Asırda Arap Edebiyatı Sahasındaki Çalışmalar ve Belli Başlı Edipler*. Doktora Ön Çalışması, Atatürk Üniversitesi, 1982.

Erkaya, Musa. "Hicri III. Asır İtibariyle Basra'da Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (t.y.): 177-195.

Eroğlu, Ali. "Kur'ân-ı Kerim'in Tefsiri ve Maâni'l-Kur'ân Müelliflerinin Kur'ân Tefsirine Getirdikleri". *Ekev Akademi Dergisi* 6/10 (2022): 41-51.

Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*. Ed. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. 2 Cilt. Beyrût: el-Mektebe el-Asriyye, 1411.

Fencfirî, Muhammed Tahir. *Neylu's-Sâirîn fi Tabakâti'l-Müfessirîn*. Lahor: Mektebetu'l-Yemân Dâru'l-Kur'ân, 1421.

Fevzî, Fârûk 'Umer. "Türkler ve Abbasî Hilafeti İkinci Abbasî Asrına Yeni Bir Bakış". *Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*. Trc. Sait Uylaş 5/16 (2005): 101-110.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 16: 169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Gökenç Gülez, Sema. *Çin Kaynaklarında Tang Hanedanlığı Dönemi Anxi (Kuşa) Genel Valiliği ve Antik İpek Yolu'na Etkileri*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019.

Gökmenoğlu, Hüseyin Tekin. “Ahkam Tefsirleri ve Özellikleri”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 5 (1994): 203-217.

Gölcük, Şerafettin. “Cehm b. Safvân”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 7: 233-234. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Gulpayganî, Ali Rabbanî. *Kelâmî Fırkalar ve Mezhepler*. Trc. Yunus Gürel. İstanbul: El-Mustafa Yayınları, 2014.

Gündüz, Şinasi. “Maniheizm”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 27: 575-577. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Gündüz, Şinasi. “Mecûsîlik”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 28: 279-284. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Gündüz, Şinasi. “Sâbiîlik”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35: 341-344. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Güngör, Mevlüt. *Kur’ân Tefsirinde Fıkhî Tefsir Hareketi ve İlk Fıkhî Tefsirler*. İstanbul: Kur’an Kitaplığı Yayıncılık, 1996.

Gürkan, Saime Leyla. “Yahudilik”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 43: 187-197. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Güzel, Fatih. “Abbâsî Halifesi Mütevekkil’in Türk Nüfuzunu Sonlandırma Çabaları”. *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)* 4/2 (2016): 117-132.

Habibov, Hasan. *İlk Dönem Şii Tefsir Anlayışı*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.

Hacıyev, Hanoğlan. “Bir Emevî Vâlisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdülmelik b. Mervân”. *İstem* 8/15 (2010): 111-142.

Hamzî, İmâduddin İdris b. Ali b. Abdillâh. *Târîhu’l-Yemen min Kitâbi Kenzi’l-Ehyâr fî Ma’rifeti’s-Siyeri ve’l-Ehbâr*. Ed. Abdulmuhsin Mudic el-Mudic. el-Kuveyt: Müessestu’ş-şirâi’l-Arabî, 1992.

Hassân, Ali b. Hassân b. Ali b. *et-Tefsîr fî’l-Yemen ard ve dirâse*. er-Riyâd: Câmiatu’l-Melik Suûd, 1436.

Haşimî, Ahmed. “Cuhûdu Ulemâi Mâverâinnehr fî Neşri İlmi’l-Hadîs en-Nebevî eş-Şerîf”. *Uluslararası İlim Menbaı Mâvrâünnehir Sempozyumu, 06-12 Kasım 2020 Bildiriler*. Ed. Kemal Yıldız - Ali Sözer - Cezmi Akgül. 44-77. İstanbul: Haşimi Yayınevi, 2020.

Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. Trc. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.

Hizmetli, Sabri. “Karmatîler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 24: 510-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Huveydî, Ali Mesad Ahmed. *el-Hayât el-İlmiyye fî’l-Cened fî’l-Karni’l-Evvel el-Hicrî*. Doktora Tezi, Câmaiatu San’a, 1430.

Hüseyin, İbrahim b. Abdurrahim Hafız. *İlmu Ğarîbi’l-Kur’âni’l-Kerim Merâhiluhu ve Menâhicuhu ve Davabituhu*. Mekketu’l-Mükerreme: Dâru’t-Tiybe el-Hadra, ts.

Hüseynî, Abdulhayy b. Fahrüddin. *el-İ’lâm bimen fî Târîhi’l-Hind mine’l-A’lâm el-Musemmâ Nüzhetu’l-Havâtir ve Behcetü’l-Mesâmi’ ve’n-Nevâzir*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1420.

Irving, Thomas B. “Kurtuba”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 26: 451-453. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Itr, Nureddin. “Dâvûd ez-Zâhirî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 9: 49-50. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

İbn Asâkir, Ebu’l-Kasım Ali b. El-Hasan İbn Hibetullah b. Abdullah. *Târîhu Medîneti Dimaşk ve Zikru Fadlihâ ve Tesmiyetu men Hallehâ mine’l-Emâsil ev İctâze bi Nevâhîhâ min Vâridihâ ve Ehlîhâ*. Ed. Muhibbuddin Ebû Said Ömer b. Ğarâme el-Amravî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1415.

İbn Hibbân, Ebû Hatim Muhammed b. Ahmed. *Meşâhiru Ulemâi’l-Emsâr*. Ed. Mecdî b. Mansûr b. Seyyid Şiverî. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1416.

- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ. *El-Bidâye ve'n-Nihâye*. 15 Cilt. Beyrût: Mektebetu'l-Maârif, 1412.
- İbnu'l-Cevzî, Cemaluddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman. *Telbîsu İblîs*. Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1403.
- İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed. *el-Fihrist*. Beyrût: Dâru'l-ma'rife, ts.
- İbrahim, Fazıl Halil. "Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri ve İlmî Gelişmelerin Öncü Hareketleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2001): 169-195.
- İsmail, Ahmed el-Emîr Muhammed Câhîn. "el-Müfessirûn fî Bilâdi Mâverâünnehr". *Câmiatu'l-Ezher Havliyyet Kulliyeti'l-Luğa el-Arabiyye* 5/17 (2013): 4684-4692.
- Kandemir, M. Yaşar. "Şemâil". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38: 497-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kaplan, Yunus. "Horasan Bölgesi ve Mu'tezile'nin Horasan'daki Varlığı". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/6 (2017): 16-33.
- Kara, Cahit. "İslâm Coğrafyasında Mecûsîler (Emevîlerin Sonuna Kadar)". *dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 1/2 (2013): 19-59.
- Kara, Gülnar. "Tang Hanedanı'nın Türk Topraklarını Hâkimiyet Altına Alma Çabaları". *Bilig*. 84 (2018): 45-67.
- Karadaş, Cağfer. "Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdîlik – Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci-". *Usûl İslam Araştırmaları* 6/2 (2006): 57-100.
- Karagöz, Mustafa. *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı (Hicri İlk Üç Asır)*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2009.
- Karaoğlan, Arslan. "Yemen Tefsir Kültürü Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi* 10/4 (2017): 543-572.
- Kaya, Mahmut. "Beytülhikme". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 6: 88-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kaya, Mahmut. "Kindî, Ya'kûb b. İshâk". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 26: 41-58. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Kaya, Mahmut - Şelhûb, Sami. "Fergânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12: 377-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kaya, Mehmet. *Kur'an'ın Nazarî-Sûfî Tefsiri (Abdürrezzak Kâşânî ve Kur'an'ı Yorum Metodu)*. Ankara: Sage Yayınları, 2018.
- Kılıçer, M. Esat. "Ehl-i Rey". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 10: 520-524. TDV Yayınları, 1994.
- Kılıçlı, Mustafa. *Hicrî III. Asırdaki Dil Çalışmaları ve Belli Başlı Dilciler*. Doktora Ön Çalışması, Atatürk Üniversitesi, 1982.
- Kırkpınar, Mahmut. "Abbâsîlerin Dinî Politikası: Mihne: Dinî-Siyasî Bir Çekişme". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2 (2000): 5-11.
- Koçinkağ, Mansur. "Erken Dönem İslam Düşüncesinde İlim Kavramı ve Bölgesel İlim Halkaları". *Hiz. Peygamber ve İlim*. Ed. M. Bedirhan. 31-63. İstanbul: Kerim Eğitim Kültür ve Sağlık Vakfı TÜRKKAD, 2018.
- Komasyon. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. Ed. Kenan Seyithanoğlu. 14 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.
- Kudât, Emin. *Medresetu'l-Hadîs fî'l-Basra Hatta el-Karn es-Sâlis el-Hicrî*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1419.
- Kurt, Mustafa. *Garîbu'l-Kur'an ve Garîbu'l-Kur'an'a Dair Müstakil Eserler*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, t.y.
- Kutluer, İlhan. "İbnü'r-Râvendî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 21: 179-184. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Şehir". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38: 441-446. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Lee, Jung Hye. *Bizans Siyasi ve Sosyal Tarihinde Tasvir Kırıcılık: İkonoklazma Dönemi (787-843)*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010.

Lee, Jung Hye. *Bizans Siyasi ve Sosyal Tarihinde Tasvir Kırıcılık (İkonoklazma) Hareketinin Başlangıç Dönemi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2004.

Macit, Muhittin. “Tercüme Hareketleri”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40: 498-504. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Madelung, Von Wilfred. “Horasan ve Maverâünnehir’de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Sönmez Kutlu 33/1 (1994): 239-247.

Maden, Ömer Faruk. *Hicrî İkinci Asır Ehl-i Hadis Halkaları (Basra Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2018.

Mahdi, Mohammad Yasir. “Türk-İslam Kültür Merkezlerinden Biri Olarak Belh Şehri”. *İstem* 9/18 (2011): 219-241.

Marriott, Emma. *Bir Nefeste Dünya Tarihi*. Trc. Egemen Yılıgür. 8. Bs. İstanbul: Maya Kitap, 2015.

Matran, Robert. *İslam’ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*. Trc. İsmet Kayaoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.

McNeill, William H. *Dünya Tarihi*. Trc. Alâeddin Şenel. 6. Bs. Ankara: İmge Kitabevi, 2002.

Mehdâvî, Fahri Humeyd Reşid. “et-Terceme fi Ahdi’l-Halîfe Me’mûn”. *Mecelletu Midâdi’l-Âdâb* 9 (2014 1425): 309-360.

Murtezâ, Ahmed b. Yahya b. *Tabakâtu’l-Mutezile*. Ed. Susanna Diwald-Wilzer. Beyrût: y.y., 1380.

Musî, Sa’d b. Musa. *Târîhu’l-Hayât el-İlmiyye fi’l-Medîneti’n-Nebeviyye Hilâle el-Karn es-Sânî el-Hicrî*. Yüksek Lisans Tezi, Câmîatu Umîi’-Kura, 1409.

Mustafa, Şakir. *el-Müdüün fi’l-İslâm Hatta’l-Asri’l-Osmânî*. y.y.: Lisânu’l-Arab, 1408.

Mutavvi’, Yusuf Ahmed. *Cuhûdu Ulemâi’n-Nahv fi’l-Karni’s-Sâlis el-Hicrî*. el-Kâhire: Câmîatu’l-Kâhire Kulliyetu’d-Dâri’l-Ulûm, 1396.

Münîr, Cimâne Rasim. *Hareketu’t-Terceme ve Eseruhâ fi’l-Hadâreti’l-Arabiyye el-İslâmiyye fi’l-Ahdi’l-Abbâsî el-Evvel (el-İ Irak, eş-Şam, Farid) min (132 h./749m.-232 h/846m.)*. Yüksek Lisans Tezi, el-Câmia el-Urduniyye, 2012.

Nebi Süleyman, Nasruddin Car. “Hareketu’t-Terceme ve Eseruha el-Hadârî fi Asri’l-Abbâsiyyin el-Evvel (132-232h)”. *Mecelletu Camiat Şendi*. 1 (2004): 82-110.

Onat, Hasan. *Emevî Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Ortakçı, Halil. *Câhiliye’den Emevilerin Sonuna Kadar Yemen*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.

Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. Trc. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.

Öğüt, Salim. “Ehl-i Hadis”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 10: 508-512. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Öz, Mustafa. “Ca’d b. Dirhem”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 6: 542-543. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Öz, Mustafa. “İmâmiyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 22: 207-209. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Öz, Mustafa. “Keysâniye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 25: 362-363. İstanbul: TDV Yayınları, 2022.

Öz, Mustafa. “Şia”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39: 111-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Özaydın, Abdülkerim. “Bağdat; Kültür ve Medeniyet”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Özdemir, Mehmet. “Endülüs”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 11: 211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Özkuyumcu, Nadir. “Tolunoğulları”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 41: 233-236. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Öztuna, Yılmaz. *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*. 3. Bs. Ankara: Kültür ve Turizm bakanlığı Yayınları, 2005.

Öztürk, Mustafa. *Kur’ân’ın Mu’tezilî Yorumu –Ebû Müslim el-İsfehânî Örneği-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.

Ponting, Clive. *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*. Trc. Eşref Bengi Özbilen. İstanbul: Alfa Yayınları, 2011.

Râzî, Muhammed b. Ömer Fahrüddin er-Râzî. *Halku’l-Kur’ân Beyne’l-Mu’tezileti ve Ehli’s-Sünneh*. Ed. Ahmed Hicâzî es-Sakâ. Beyrût: Dâru’l-Ceyl, 1413.

Rufeydeh, İbrahim Abdullah. *en-Nahv ve kutubi’t-tefsîr*. 2. Bs, 2 Cilt. Bingazi: ed-Dâr el-cemâhiriyye li’n-neşr ve’t-tevzî’ ve’l-lân, 1990.

Rûmî, Fehd b. Abdurrahman. *et-Tefsîr el-Fıkhî fi’l-Kayrevân hatta’l-Karni’l-Hâmis el-Hicrî*. er-Riyâd: Mektebetu’t-Tevbe, 1417.

Rûmî, Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman. *Mes’eletu Halki’l-Kur’ân ve Mevkifu Ulemâi’l-Kayravân minha*. er-Riyâd: Mektebetu’t-Tevbe, 1417.

Sâiğ, Nasır b. Muhammed b. Salih. “el-İbâdiyye ve Menecuhum fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Kerîm”. *Mecelletu’l-Uumi’s-Şer’iyye, Câmiatu’l-Kasîm* 6/1 (2012 1434): 329-395.

Sakâ, Ahmed Hicâzî es-. “et-Takdim li’l-Kitab”. *Halku’l-Kur’ân Beyne’l-Mu’tezileti ve Ehli’s-Sünneh Te’lifü Şeyhi’l-İslâm el-İmâm Fahrüddin er-Râzî Muhammed b. Ömer*. Ed. Ahmed Hicâzî es-Sakâ. 5-48. Beyrût: Dâru’l-Ceyl, 1413.

Sâlûs, Ali Ahmed. *Maa’l-İsnâ Aşeriyye fi’l-Usûli v’l-Furû’ Mevsûa Şâmile ve Mulhakun bihâ es-Sünneh Beyânu’llâhi alâ Lisâni’-Resûl sallallâhu aleyhi ve sellem*. 7. Bs, 4 Cilt. er-Riyâd-Mısır-Katar: Dâru’l-Fadîle-Mektebetu Dâri’l-Kur’ân-Dâru’s-Sakâfe, 1424.

Sert, Hüseyin Emin. *Tefsîr Tarihinde Fıkhî Tefsîrler ve İmam Şâfi’ye Nispet Edilen Ahkâmü’l-Kur’ân*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1995.

Seyyid, Eymen Fuâd. “İskenderiye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 22: 574-576. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Sırma, İhsan Süreyya. *Abbasiler Dönemi*. 9. Bs. İstanbul: Beyan Yayınları, 2008.

Sinanoğlu, Mustafa. “Seneviyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 36: 521-522. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Soofizadeh, Abdolvahid. “Tarihte Horasan’ın Yeri (İslamiyet Dönemi)”. *DTCF (Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi)* 58/1 (2018): 12-28.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. “İlk Hâricî Devletler: Rüstemîler (160-297/777-909)”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (1998): 457-478.

Stathakopoulos, Dionysios. *Bizans İmparatorluğunun Kısa Tarihi*. Trc. Cumhuriyet Atay. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Şahhâte, İsa Ali. *ed-Dirâsât el-Luğaviyye li’l-Kur’âni’l-Kerîm fî Evâili’l-Karni’s-Sâlis el-Hicrî*. el-Kâhire: Dâru Kubâ li’t-Tibâe ve’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 2001.

Şahin, Seyhun. “Abbasiler Dönemine Kadar Dogu Akdeniz’de İslam - Bizans Mücadelesi”. *Türk Dünyası Araştırmaları*. 219 (2015): 27-48.

Şehhâte, Abdullah Mahmûd, ed. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. 5 Cilt. Beyrût: Müessesetu’t-târîhi’l-Arabî, 1423.

Şehristânî, Ebu’l-Feth Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve’n-Nihal*. Ed. Ahmed Fehmi Muhammed. 2 Cilt. Beyrût: Dâru’l-kutubi’l-ilmîyye, 1423.

Şen, Mehmet Emin. *Abbâsilerin İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2008.

Şentürk, Mustafa. “Endülüs Tefsîr Kültürü”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012): 53-72.

Şeşen, Ramazan. “Harran”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 16: 237-240. İstanbul: TDV

Yayımları, 1997.

Tetik, Necati. *Başlangıçtan IX. Hicrî Asra Kadar Kırâat İlminin Ta'limi*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1981.

Tilib, Abdulhamid es-Seyyid. *Ğaribu'l-Kur'ân Ricâluhu ve Menâhicuhu min İbn Abbas ilâ Ebî Hayyân*. y.y.: yy.y., 1986.

Tomar, Cengiz. "Mısır". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 29: 559-563. TDV Yayınları, 2004.

Tomar, Cengiz. "Şam". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38: 320-325. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Tomar, Cengiz. "Yemen". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 43: 401-406. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Topgöl, Muhammed Enes. "Erken Dönem İslam Tarihinde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler". *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 22/42 (2017): 1-31.

Topuz, Hatice Kübra. "Abbasi Başşehri Samerra ve Abbasi Tarihinde Samerra Dönemi". *İstem* 9/18 (2011): 83-112.

Tümer, Günay. "Brahmanizm". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 6: 329-333. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Uslu, Recep. "Cündişâpûr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 8: 117-118. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Uslubaş, Tolga - Dağ, Sezgin. *İlk Çağlardan Günümüze Dünya Tarihi*. İstanbul: Karma Kitaplar Yayınları, 2007.

Usta, Aydın. "Maveraünnehir'de Abbâsîler ve Sâ mânîler Devri". *Uluslararası İlim Menbaı Mâvrâünnehir Sempozyumu, 06-12 Kasım 2020 Bildiriler*. Ed. Kemal Yıldız - Ali Sözer - Cezmi Akgül. 22-36. İstanbul: Haşimi Yayınevi, 2020.

Üçok, Bahriye. *İslam Tarihi Emevîler – Abbasîler*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.

Ülgen, Emrullah. *İ'râbü'l-Kur'ân'ın Tefsirdeki Yeri ve Önemi*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.

Vâfi, Sümeyye bintu Muhammed Ferac. *et-Ta'lîm fi'ş-Şam fi'l-Ahdi'l-Emevî*. Yüksek Lisans Tezi, Câmîiatu Ummi'l-Kurâ, 1428.

Vasiliev, A.A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Trc. Arif Müfid Mansel. 2 Cilt. Ankara: Maarif Matbaası, 1943.

Wells, H.G. *Kısa Dünya Tarihi Başlangıcından 1946'ya Kadar*. Trc. Ziya İhsan. İstanbul: Varlık Yayınları, 1972.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Ahmed b. Hanbel". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 2: 82-87. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Ehl-i Sünnet". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 10: 525-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Halku'l-Kur'ân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 15: 371-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbasiler". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1: 31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yıldız, Kemal. "Maveraünnehir Müslüman Toplumunu Mayalayan Tafakkuh Anlayışı ve İbadetlerin Birlikte İhya Edilişinde Tezahürü". *Uluslararası İlim Menbaı Mâvrâünnehir Sempozyumu, 06-12 Kasım 2020 Bildiriler*. Ed. Kemal Yıldız - Ali Sözer - Cezmi Akgül. 37-43. İstanbul: Haşimi Yayınevi, 2020.

Yılmaz, Nevin. *Abbâsî İhtilâli'nde Türkler*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2007.

Yurdaydın, Hüseyin G. *İslâm Tarihi Dersleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.

Yurtalan, Betül. *İslam Coğrafyacılarına Göre Mezhepler*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2015.

Yücesoy, Hayrettin. “Mihne”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30: 26-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Yüksek, Ali. “İslam Hukuk Tarihinde Kûfe'nin Yeri”. *Turkish Studies* 9/5 (2014): 2165-2178.